

АММР ТЕМҮРНИИ

хэргүү хэргүү

ИДЭГТЭН ДАДААХ

415

63.3

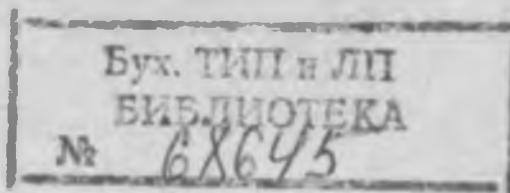
63.3(54)

А-15

Ҳамидулла Дадабоев

**АМИР ТЕМУРНИНГ
ҲАРБӢЙ МАҲОРАТИ**

Тошкент
«Езувчи» нашриёти

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ҲАМИД СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ ҚЎЛЕЗМАЛАР
ИНСТИТУТИ**

Масъул муҳаррир:

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академиясининг академиги
Азизхон ҚАЮМОВ**

Д 4702620204—5 41—1996.
М 362 (04) — 96

© Ҳ. ДАДАБОЕВ, «Езувчи»
нашриёти, 1996 й.

ISBN—5—8255—0341—2

БУЮК САРКАРДА

Демократик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган тамойиллари асосида ривожланиш ва тараққий этиш йўлига дадил қадам қўйиб, ўз миллий давлатчилигини қайта тиклаётган келажик буюк Мамлакатимиз бу борада умумбашарий тараққиётга, бошқа халқлар эришган тажрибаларга, айниқса, ижтимоий кадр-ятларга суянишни лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек: «Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни таъқиқий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз» негизларини аниқлаб, буюк мамлакатимиз томирларига, қадимий меросимиз пилдизларига қайтиб, ўтмишдаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига тадбиқ этмоғимиз керак»¹.

Ўзбек халқи довругини бутун дунёга таралишида ўзининг бетакрор даҳоси билан жаҳон тафаккур ва маданият хазинасининг бойиб, тақомиллашиб боришига бебаҳо улуш қўшган Имом Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳроуддин Накшбанд, Амир Темури, Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур, Бобораҳим Машраб, Абдулла Қодирий сингари атоқли аждодларимизнинг ўрни ва роли беқиёсдир.

1996 йили таваллудининг 660 йиллиги улкан тантаналар ва кўтаринки руҳ билан нишонланиши кутилаётган, XIV асрнинг ўрталарида сиёсий майдонга чиқиб, Мовароуннаҳрда бир ярим аср давом этган мўғул хонларни зулми ва истибдодига барҳам берган, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий жиҳатдан кучли, марказлашган, мустақил давлат барпо этишдек олий мақсадга бор куч-гайратини, билимини, истеъдодини, қобилиятини бағишлаган, ўз гоиларининг ушалиши йўлида, Дашти Қипчоқ, Жата, Хоразм, Хиндистон, Эрон, Ироқ, Шом, Кавказ, Кичик Осиё, Миср каби мамлакатлар ва юртларга ҳарбий юришлар қилган улуг саркарда, давлат арбоби Ҳазрати Соҳибқирон Темурибек Қўрагоннинг ҳаёти ва фаолияти мана бир неча юз йиллардан бери тарих саҳифаларидан ўрни олиб келмоқда.

¹ Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтимоий ва иқтисодий истиқбол-ининг асосий тамойиллари. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. Халқ сўзи. 24 февраль, 1993 й.

Шарқ ва ғарб тилларида буюк тарихий сиймо Темурбек тарихига оид солиномлар, адабий-бадий, илимий асарлар вужудга келди. Жаҳонгир ҳақидаги ҳар доим ҳам реал тарихий воқеаликка мос келавермайдиган турли-туман афсона ҳамда ривоятлар туқилиб, машриқу мағрибга тарқалиб кетди.

Сир эмас, совет тарихшунослиги, сиёсатшунослиги ва адабиётшунослигида Соҳибқирон ҳаёти ва фаолияти, у яратган марказлашган давлатнинг туб моҳияти, бош ғояси, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий, диний нуқтан назардан жаҳон тараққиётида тутган ўрни ва аҳамияти аксарият ҳолларда ҳукмрон марксча-ленинча дунёқараш замирида сохталаштирилди, мазмунини жўрттага бузиб талқин қилинди.

Истиқлол туфайли республикамызда содир бўлаётган туб демократик ўзгариш ва қайта қуриш жараёни Темурбекининг туркий халқлар давлатчилиги анъаналарини, тажрибаларини, ислом ҳамда шариат қонун-қоидаларини барпо этилган қудратли давлатнинг асосий дастури қилиб, узи сиёсати ва ҳукмини заминининг жуда кенг минтақаларига ёйганлиги ҳақидаги бор ҳақиқатни бекаму кўст билдиришга, рўй-рост англаб етишга имконият яратди.

Бутун оғли умрини «рости расти», яъни «ҳақ булсанг, нажот топасан», «куч-адолатда» сингари нисонпарварлик руҳи билан йўғрилган шнорларга суянган ҳолда сиёсат юритишга сарф қилган Темурбекининг табиат инъом этган ақл-заковат, қобилият ва ҳарбий маҳоратни ишга солиб, давлатни идора қилиш усул ҳамда услублари андозаларини белгилаб бериш борасидаги саъй-ҳаракатлари, илгари сурган фикр-мулоҳазалари узи утмишига илгича назар билан ёндошаётган бугунги авлод томонидан ҳар томонлама чуқур илмий асосда ўрганилмоғи, ижтимоий фан соҳалари мутахассислари олиб боражак тадқиқотлар учун мавзу бўлмоғи керак.

Билинигча, Темурбек асос солган марказлашган йирик феодал жамият ва у олиб борган сиёсат тўғрисидаги ҳолис фикрнинг сиёсатшунослар, ҳуқуқшунослар, тарихчилар, иқтисодчилар айтгани мақсадга молиқ.

Биз эса кенг китобхонлар афкор оммасига ҳавола қилинаётган ушбу рисолада Темурбекининг жаҳоншумул обрў-эътибор ва шон-шуврат тўғрисида бош омили ҳисобланган жиҳат, яъни саркардалик истеъдоди, ҳарбий маҳорати, жаҳон ҳарб санъати ривожига қўшган улкан ҳиссаси хусусида манбаларда қайд этилган аниқ маълумотларга таянган тарада узи мулоҳазаларимизни баҳоли қудрат билдирмоқчимиз, ҳолос.

Муҳтарам ўқувчиларимизни ушбу рисолада Соҳибқирон исмининг Амир Темур эмас, балки Темурбек шаклида берилиши албатта, қизиқтирса керак. Бу борада шунини алоҳида таъкидлаш лозим бўладики, Мовароуннаҳрда туркийда битилган асарларнинг деярли барчасида жаҳонгирнинг муборак номи ушбу рисолада келтирилган шаклда қайд этилган. Захириддин Муҳаммад Бобур ўзининг машҳур «Бобурнома» асарида Соҳибқирон номини уттиз марта тилга олар экан, бирор марта ҳам Амир Темур демасдан Темурбек деб юритади. Ушбу ҳолатни биз Алишер Навоий асарларида, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонида, муаллиф номаълум «Таворихи гузида, Нусратнома» (XVI) сингари ёзма обидаларда кузатишимиз мумкин.

Соҳибқироннинг биз келтираётган тарада номланишини у зот барҳаётлигида ёзилган ҳужжатлар, кундаликлар ҳам тасдиқлайди.

Жумладан, 1403—1406 йиллар давомида Самарқандда расмий

ташриф билан бўлган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Соҳибқироннинг ҳақиқий номи Темурбек эканлигини қайд этиб ўтади.¹

Англия қироли Генрих IV нинг 1402 йили, Франция қироли Карл VI нинг 1403 йил 15 июнида Соҳибқиронга йўллаган мактубларида ҳам Жаҳонгирнинг номи Темурбек шаклида келтирилади.²

Юқорида зикр этилган ашёвий далиллардан келиб чиққан ҳолда буюк юртдошимизнинг исмини аксарият форсий адабиётда қайд этилган, Эрон ва Турон халқлари орасида шуҳрат топган Амир Темур шакли билан бир қаторда Темурбек шаклида қўллаш ҳам мақсадга мувофиқдир.

¹ Қаранг: *Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимуру [1403—1406].* Перевод со староиспанского. М., Наука. 1990, б. 69.

² Қаранг: *И. Умляков. Из истории международных отношений Средней Азии с западной Европой в начале XV в.* М., 1960, б. 7, 8.

ИСТЕЪДОДНИНГ САЙҚАЛ ТОПИШИ

Темурбек ибн Тарагай ибн Абагай 1336 йилиннг 9 апрелида Мовароуннахрнинг гузал шаҳарларидан бири бўлмиш Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз) га қарашли Хўжа Илгор қишлоғида дунёга келди¹.

Темурбек ёшлик чоғидан ҳарб ишига ўзгача муҳаббат ва эҳтирос билан қарай бошлади. Унда ҳарбий санъатга бўлган қизиқишнинг ўта эрта пайдо бўлишида падари бузруквори, амир Ҳазаган (1358 йили шаҳид бўлган) давлатнинг арконларидан бири, мардлиги, шижоати ва олижаноблиги билан ном чиқарган амир Тарагайнинг (1360 йили вафот этган) маълум даражада таъсири борлиги шубҳасиз.

Навқирон ёшга етган Темурбек салкам бир ярим асрлик мугуллар истибдодига чек қўйиш, феодал тарқоқлик натижасида Чигатой улусида ҳукм сураётган ўзаро низолар ва урушларга барҳам бериш, ташқи ва ички зугум туфайли тинқаси қуриган халқ оммасига мадад қўлини чўзиш, хароб бўлган шаҳар ва қишлоқларни қайта обод қилиш, улусни ташқаридан бўладиган босқинлардан ҳимоя қилиш сингари олижаноб мақсадларни юзага чиқаришнинг бирдан-бир йўли — ҳокимиятнинг қўлга киритиш эканлигини яхши англаб етади. Яқин йиллар ичида рўёбга чиқажак режалари ҳақида Темурбек аввалдан унинг қўллаб-қувватлаган, кейинчалик эса унинг садоқатли ва ишончли бек ҳамда саркардалари қаторидан ўрин олган Аббос, Довуд, Қумар, Муайяд, Сайфуддин, Сарибўга,

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур* [Темур тарихида тақдир ажойиботлари] Тошкент. Меҳнат, 1992. 6-б; *Руй Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 годах. Подлинный текст с переводом и примечаниями И. И. Срезневского*. СПб, 1881, б. 238. *Якубовский А. Ю. Тимур* [опыт краткой характеристики] Вопросы истории. 1946. № 8—9, б. 53.

Идику Темур, Жаку каби тенгқурлари билан очикдан-очик уртоқлашар эди. Дустлари Темурбекнинг яқин кезларда давлатни эгаллаш, жуда катта худудда барно этиладиган кучли салтанатга асос солиш, атоқли саркарда бўлиб етишшинини олдиндан сезгандай ўзларини унга яқин тутар, у бел боглаган жуда масъулиятли ва шарафли ишга киришинида мададкор бўлишларини рўй-рост баён қилардилар.

Темурбек қасд қилган юмушни ниҳоясига етказишда унга тайинч ва суянч бўлишга аҳд қилган, шодлик онларини ёки заҳмат азобларини у билан баҳам кўришга, огир дақиқаларда ундан юз ўгирмасликка қасамёд қилган биродарларининг бегараз кўмаги ва айниқса, муғул босқинчилари зулмидан азият чеккан Монароувнаҳр халқи барча табақаларининг қўллаб-қувватлаши ҳамда бевосита иштирокида 1370 йили ҳокимиятни қўлга олиш, Шимолий Анадули, Ҳиндистон каби минтақаларга бирлигидан маҳрум бўлган мамлакатни бирлаштириш, истиқлолни қайта тиклаш бахтига муяссар бўлади.

Темурбек тахтга ўтириш бовси ўлароқ ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаётда содир бўлган ижобий ўзгаришлар ўз ифодасини ҳарб ишида ва ҳарбий савъатда ҳам намоён этади.

Асосий карвон йўллари устидан назорат ўрнатиш¹, улус кудратини янада ошириш, халқ турмуш тарзини яхшилаш сингари устувор мақсадлар йўлида Темурбек ўша даврда тенги йўқ ҳарбий кучлари билан Жата, Эрон, Афғонистон, Кавказ, Ироқ, Шом, Миср, Дашти Қипчоқ, Шимолий Анадули, Ҳиндистон каби минтақаларга бир неча бор қўшин тортиб борди, оламшумул зафарлар қучди.

Ҳарб тарихи Темурбекни жаҳоннинг энг буюк саркардаларидан бири сифатида, ҳақли равишда, тан олади.

Унинг ҳарбий истеъдоди асосан икки йўналишда: моҳир ҳарбий ташкилотчи ва атоқли саркарда тарзида ёрқин намоён бўлди².

¹ Қаранг: Самарканд при Тимуре и тимуридах. Очерк А. Ю. Якубовского с двадцатью автотипиями. Л., 1933, б. 13, 15-16.

² Қаранг: Муминов И. М. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии. Ташкент, 1968, б. 28—29, Граков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Урта ва унинг қулаши. Тошкент, 1956, 288—318 б. Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингизхане и Аксак-Тимуре. М.—Л., 1934; Исанин М. И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингизхане и Тимураване. СПб., 1875; А. Ю. Якубовский Тимур... б. 68.

Буюк лашкарбоши ва новатор ҳарбий ташкилотчи сифатида Темурбек ўта интизомли армия тузишга, муҳораба чоғида қўшин қисмларини санъаткорона бошқаришга, жанг тақдири ҳал бўладиган жойларга ҳарбий кучларини ўз вақтида усталик билан йўллашга, ҳар қандай тўсиқ ва ғовларни тадбиркорлик билан босиб ўтишга, армиядаги жанговар руҳни керакли даражада ушлаб туришга муяссар бўлди.

Соҳибқирон турк-муғул халқлари, хусусан Чингизхон лашкари тузилишини, уларнинг жанг олиб бориш амалларини атрофлича ўрганиб, таҳлил қилади ва зарур ўзгартиришлар киритади.

Темурбек барпо этган армиянинг тузилиши Чингизхон тузган қўшин тизими ва тузилишига маълум даражада яқин бўлса-да, бироқ қўйидаги муҳим жиҳатлари билан фарқланар эди:

1. Чингизийлар қўшини ялпи мажбурият асосида ҳарбий хизматга чиқариладиган халқ лашкаридан иборат бўлган ҳолда, Темурбек армияси умумхалқ характериға эга эмас эди.

2. Чингизхон даврида қўшин асосини кучманчи омма ташкил қилган эди. Темурбек қўшиниға олий бош қўмондондан кўрсатган аниқ талабға биноан чорвадорлар қатори қосиёчилик, ҳунармандчилик, деҳқончилик билан машғул ўтроқ аҳолидан ҳам сезиларли миқдорда аскар олинган¹.

3. Темурбек қўшинида ҳарбий кучларнинг асосини ташкил қилувчи одлиқ аскарлар билан бир қаторда пиедалардан тузилган қисмлар ҳам анчагина бўлган. Маълумки, Чингизхон қўшини, сабт этилган мамлакатлар аҳолисидан мажбурий тартибда тузилган ҳашарни ҳисобға олмаганда, пиеда аскарларға эга бўлмаган.

4. Темурбек Шарқда биричилардан бўлиб ўз армиясига ўт сочар қурол, яъни тул-раъдни олиб кирди.²

5. Соҳибқирон тоғли ҳудудларда жанг ҳаракатлари олиб боровчи пиедалардан тузилган махсус ҳарбий қисмларни ташкил қилди.

¹ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский Ю. А. Олтин Урда... 293 б.

² Қаранг: История народов Узбекистана. Т. 2. М., 1947. с. 362. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Урта... 293 б; Якубовский А. Ю. Тимур... б. 70.

³ Қаранг: Беленицкий А. М. О появлении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV—XVI вв. //Известия АН СССР, Таджики. филиал. Сталинабад. 1949.

6. Темурбек жаҳон ҳарб санъати тарпхида биринчи бўлиб қўшинини жанг майдонида етти қўлга бўлиб жойлаштириш тартибини жорий этди.¹

7. Темурбек армиясида аёллардан тузилган бўлинмалар бўлиб, улар жанг чоғи эркаклар билан бир сафда турган, қаҳрамонлик ва матонат намуналари кўрсатган.²

Темурбек қўшини таркибини Мовароуннаҳр, Дашти Қипчоқ, Хуросон, Эрон, Бадахшон, Мўғулистон, Хоразм, Мозандарон, Жата сингари ерлардан йиғилган аскарлар ташкил қилар эди.

Унда мунтазам қўшинга хос бўлган кўнгина белгилар мавжуд эди: қўшин сон жиҳатдан аниқ ва пухта ташкил қилинган, унинг жанговар тартиби — *ясол* жангдан-жангга такомиллаштирилиб борилган, армия ўз замонасининг ялғор қурол ва техникаси билан қуролланган, айнан бир турдаги қурол-яроғ, аслаҳа-анжом билан таъминланган, қисмлар бир-биридан кийим боши, тутган байроқ ёки туғи орқали ҳам фарқланган.³ Бундай ажралиб туриш жанг пайтида қўшинини бошқаришда жуда қўл келган.

Душман мудофаасини турли усуллар ёрдамида барбод қилиш, ғаним томоннинг йирик ва мустаҳкам мудофаа иншоотларига эга бўлган шаҳарларига қўққисдан кучли зарба бериш, забт этилган мамлакатнинг бошлиқларини ва, айниқса, лашкарбошиларини ҳибсга олиш, қалъа ҳамда қўрғонларни узоқ муддат давомида муҳосара қилиш, ёв кучларини иложи борича кенг қамровда қўрашаб олиш, унинг қишлоқ, шаҳар, туман, вилоятларини бирин-кетин фатҳ этиш, душманини батамом яксон этгунга қадар таъқиб қилиш, фатҳ бўлган юртларни бошқариш учун ўзининг ишончли вакилларини тайинлаш сингари стратегик мақсадларини кўзлаб иш юритиш Темурбекка кўплаб зафарлар олиб келди.

Тактика жиҳатдан Темурбек армияси ўзига хос хусусиятларга эга эди. Қўшинининг ясоли Қорахонийлар, Газнавийлар, Салжукийлар, Чингизийлар қўшини жанговар тартибидан фарқли ўлароқ, етти қисм — *қўлга* ажратилган, разведка аъло даражада йўлга қўйилган, қисмларининг жанг майдонида ҳамда юриш вақтида талаб да-

¹ Қаранг: Якубовский А. Ю. Тимур... б. 70.

² Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Кўрсатилган асар... II китоб, 99—100 б.

³ Қаранг: Разин Е. А. История военного искусства. т. II, М., 1957, б. 234.

ражасида ҳаракат қилиши учун зарур тадбир ва режалар ишлаб чиқилган, уларни жанг пайтида оператив бошқаришга алоҳида катта эътибор қаратилган. Темурбек *ўнлик*, *юзлик*, *минглик* ҳамда *туман* қўмондонларини танлаш масаласига бевосита раҳбарлик қилган. Лашкарбошилик салоҳиятига эга бўлган қўмондонларнинг туғри танланганлиги ва ўз жойига қўйилганлиги аксар ҳолларда жанг натижасининг муваффақиятли якуланишига сезиларли таъсир кўрсатган.

Соҳибқироннинг ҳарб санъати ривожига қўшган улкан хизматларидан яна бири — қўшин қанотларини жанг чоғида дўшман ҳужумидан муҳофаза қилиш ва аксинча таним кучларини ён томондан айланиб ўтиб, унга ордан зарба бериш мақсадида тузилган отлик қисм — *кунбул* *кунбул*нинг жорий этилишидир. Бундай мутлақо янги ҳарбий қисм, тарихнинг гувоҳлик беришича, Александр Македонский, Ганнибал, Людвиг XIV, Буюк Фридрих, Чингизхон каби донгдор саркардалар қўшинида бўлмаган. Фақат XIX асрнинг атоқли лашкарбошиси Наполеон Бонапарт армиясининг жанговар тартибида қўшин қанотларини ҳимояловчи қисм мавжудлигини кузатиш мумкин. Ҳарбий мутахассисларнинг, Наполеон Шарқ мамлакатларига ҳарбий сафар қилишдан аввал Темурбек армияси тузилишини, унинг жанг олиб бориш йўл-йўриқларини синчиклаб ўрганган, зарур топган тактик усулларни ўзлаштирган деган мулоҳазаси, ҳар қалай, ҳақиқатдан йироқ эмас.¹

Ҳўш, турк-мўғул халқлари армиясининг беш қисмдан иборат анъанавий жанговар тартибига ўзгартириш қачон киритилди, яъни ясолин етти қисмга бўлишга Соҳибқиронни қандай зарурият мажбур этди, деган саволнинг туғилиши табиий.

Ушбу саволга қониқарли жавоб олиш учун Темурбекнинг Балх ҳокими амир Ҳусайн (1370 йили ўлдирилган) билан иттифоқда 1365 йили Жата (Мўғулистон) хони Илёсхожага қарши қилган, тарихга «Тоғ жанги» номи билан кирган муҳорабада иттифоқдошлар *чериги* қандай ясолда жойлашганлигини кузатиш керак бўлади.

Пирик қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб кирган Илёсхожа ҳужумини даф этиш мақсадида Темурбек ва амир Ҳусайн черик жамлайдилар.² Амир Ҳусайннинг

¹ Қаранг: *Иванов М. И.* О военном искусстве. ... б. 163.

² Қаранг: *Шарафиддин Али Яздий.* Зафарнома, Тошкент, Камалак, 1994 й., 103—113 бетлар.

сипоҳи Чивоз ва Тошкент оралиғидаги сув бўйини ўз қўшимгоҳи қилиб турган Темурбек қўшини билан қўшилади ва белгиланган будал — яъни, позицияларига тушади. Илёсхожа сипоҳи ҳам Бодом суви ёқасига ўрнашади. Муҳолиф томон қоровулларининг назари бир-бирига тўқнаш келгач, ҳар икки томон байроқларни ҳил-пиратиб, дўмбираларни гумбирлатиб, сафларни ростлайдилар. Амир Ҳусайн *барангарга* бошчилик қилади. Барангарнинг кунбулида арлат қабиласининг вакили Тиланчи, илғор қисм — *ҳиравулда* Улжайтуй апарди, Шер Баҳром, Пулатбўға, Фарҳод апарди, Малик баҳодир ва ўзга номдор баҳодирлар жойлашади. Жувангарга Темурбек қўмондонлик қилади, унинг кунбулида Сарибугақинчоқ қавми билан туради. Ҳиравулда эса Темурхожа ўғлон тайинланади. Марказ — *қўлда* амир Жаку, амир Сайфуддин, амир Мурод барлос, Аббос баҳодир ва бошқа атоқли баҳодирлар жангга шай бўлиб туради. Баёндан Темурбек ва амир Ҳусайн черигининг ясоли барангар, жувангар, қўлдан иборатлиги, шу билан бирга барангар ҳамда жувангарнинг ҳар бири қўшимча аскар қисм-кунбул ва ҳиравулга эга бўлганлиги равшан бўлади. Бу ясолнинг нисбатан заиф томони шундан иборат бўлганки, барангар ва жувангарга қараганда қўл анча кучсиз бўлган, унинг на илғор қисми, яъни ҳиравули, на кўмакчи захира қисми ҳам бўлмаган.¹ Шарафуддин Али Йздий иттифоқчилар лашкарининг сон жиҳатдан ганим сипоҳидан зиёд бўлганлигини таъкидлаб ўтади. Жанг бошланиш арафасида кучли жала қўйиб, жанг майдони лой бўлиб кетади. Намгарчиликнинг ҳаддан ташқари кучлилигидан кийим-кечак ва асбоб-анжом шу даражада оғирлашадики, пиёдада ҳам, отлиқда ҳам қимирлашга мажол қолмайди. Жата лашкари бошларига кигиз ёпишиб, кийим-кечак ҳамда қурол-яроғни ёмғирдан пана қиладилар. Иттифоқчилар қўшини уларга яқинлаштириш билан жаталиклар кигизлар остидан чиқиб, дам олиб турган отлар билан жангга ташланадилар. Темурбек ёвнинг амир Ҳамид ва унинг биродари Шанғум нуён сардорлик қилаётган барангарига шикаст етказди. Аммо рақибнинг Шировул ҳамда Ҳожибек қўмондонлигидаги кунбули иттифоқчилар барангари кунбулидан устун келди ва унинг сардори Тиланчининг қувлаб, ун қўлда турган амир Ҳусайн қошигача олиб боради. Саросима-

¹ Қаранг: Якубовский А. Ю. Тимур... 6. 70.

га тушган амир Хусайн аскарлари қочишга юз тутади ва тарқалиб кетади. Лашкарининг ўнг қаноғидаги вазиятдан хавотирга тушган Соҳибқирон ўз қўл остидаги ўн етти *фавж* билан амир Шамсуддин бошчилигидаги ғаним қисмга кучли зарба беради ва уни тўзитиб юборади. Қўлга киритилган ютуқни мустаҳкамлаш йўлида Соҳибқирон амир Хусайн ҳузурига чопар юбориб, биргалашиб душманининг асосий кучларига ҳужум қилишни таклиф этади. Бироқ, мутаккаббир амир Хусайн: «Бу жангда ҳеч тиришиш керак эмас ва бу борада ортқча уринмаслик лозим»,— деб жавоб қайтаради. Эртаси жанг давом эттирилади ва Жата лашкари маглубиятга учраб, қочишга тушади. Иттифоқчилар орқасига қарамай чекинаётган Илбсхожа аскарларини таъқиб қила туриб, амир Шамсуддин қисмидан ажралиб қолган аскарний гуруҳга дуч келиб қолади ва беихтиёр бу тўп билан *жидол* қилишга мажбур бўлади. Кутилмаган фурсатдан усталик билан фойдаланган душман ўз сафларини қайтадан тартибга келтиради ва таъқибчиларга қарши бирдан ҳужумга ўтади. Иттифоқчилар танг аҳволга тушиб қолади ва улар отларнинг жиловини орқага буришдан ўзга чора топа олмайдилар. Қочаётганларининг отлари лой ва балчиққа ботиб қолади. Тўс-тўнолонда ўн мингга яқин аскаридан жудо бўлган иттифоқчилар Кешга қараб равона бўладилар. Мана шу маглубиятдан керакли хулосалар чиқарган Темурбек 35 йил давомида олиб борган тўхтовсиз юришлари пайтида қўшинининг жанговар тартибини мутасил такомиллаштириб туришга катта эътиборини қаратди. У қўшин маркази — қўлни илгор қисм-ҳиравул ҳамда мададкор қисм-*чағдавул* билан мустаҳкамлади ва уни фақат олий бош қўмондон олдида масъул қилиб қўйди.¹

Тарихий манбаларда² келтирилган маълумотларга қараганда, отлиқ аскарлар Темурбек армиясининг зарбдор қисми ҳисобланган, улар оғир ва енгил қўроллар билан қўролланган суворий гуруҳларга бўлинган. Ёй, садоқ ва қилич билан енгил қўролланган отлиқлар асосан разведка ва соқчилик билан шугулланган, ўта зарур чоғдагина душман кучлари билан жанг қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

¹ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда... 297—298 б; Якубовский А. Ю. Тимур... б. 70.

² Қаранг: Уложение Тимура. Казань, 1894, б. 52—53; Самарканд при Тимуре... б. 17; Иванин М. П. О военном искусстве... б. 149.

Дубулга, зирих (совут), қилич, ёй, садоқ, қалқон ва найза билан таъминланган оғир қуроли суворийлар сара жангчилардан тузилган, ганимининг асосий зарбасига қарши турган, жанг натижасини ҳал этишда катта роль уйнаган.

Юришга жўнашдан олдин Темурбек аркони давлат, вазирлар, саркардалар, беклар, амирларни ҳарбий кешга — *машваратга* чорлаган. Айни чоғда улуснинг турли вилоят ва туманларидан, шунингдек тобе юртлардан қўшин тўплаш учун махсус буйрак — *тунқал* эълон қилинган. Фармон керакли жойларга юқори мансаб эгаси, бош қўмондоннинг адъютанти — тавачи томонидан тезлик билан етказилган. Тавачининг зиммасига аскар жамлашдан ташқари қўшин қисмларининг қароргоҳ ёки сафардаги ўрни, жанговар тартиб — ясоли ҳамда бир жойдан иккинчи жойга кўчишни назорат қилиш ҳам юклатилган эди.

Тунқалга биноан вилоят ҳокимлари, туман ёки шаҳар беклари, қалъа, қўрғон доругаларининг Темурбек томонидан тузилган рўйхат-сонга¹ мувофиқ ўз жангчилари, зарур от-улови, қурол-яроғи, озиқ-овқати, ем-хашағи билан белгилаб қўйилган тўпланиш ўрни — *миод ерига* ўз вақтида кечикмасдан етиб келиши шарт ҳисобланган.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзинишга кўра, Темурбек Дашти Қипчоққа қилинган юриш (1390—1391) олдидан қўшинни бир йилга етадиган озиқ-овқат, қурол-яроғ, кийим-кечак ва бошқа сафар учун зарур ашёлар билан таъминлашни ўз ноибларига буюрган. Ҳар бир суворийга битта ёй, 30 та ўқ, бир садоқ, бир қалқон ва битта қўшимча от ажратилган. Юриш вақтида ҳар ўн жангчи бир чодир, икки белкурак, бир керки, бир ўроқ, бир арра, бир теша, бир болта, 100 дона нипна олган.

Абдураёзоқ Самарқандий ҳар бир жангчининг шунингдек, ярим ман оғирлигида арқон, бир дона ийшиқ тери ва битта қозон олиб келиши лозим бўлганлигини қайд этади.²

«Темур тузуклари»да таъкидланишича, сафар чоғида олдий аскарларининг ҳар ўн саккизтасига битта чодир берилган. Ҳар бир жангчи иккита от, ёй, совут, қилич,

¹ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. б. 185; *Греков Б. Д., А. Ю. Якубовский.* Олтин Ўрда... 294 б.

² Қаранг: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ўрда... 295 б; *Якубовский А. Ю.* Тимур... б. 69.

жуводдиз, қон, ўнта нина, арра ва тери халтага (чапач) эга бўлган.

Сара жангчиларнинг ҳар бештаси бир чодирга жойлашган. Уларнинг ҳар биттаси дубулга, совут, қилич, ўқ-ёй, садоқ ва буйруқда кўрсатилган миқдорда от билан таъминланган.

Ўнбегининг алоҳида чодирини бўлган. У совут, қилич, ўқ-ёй, садоқ билан қуролланган ва бешта қўшимча от олиш ҳуқуқига эга бўлган. Ўзбегининг ҳам алоҳида чодирини бўлган. Унинг қурол-яроғи қилич, ўқ-ёй, совут, садоқ, гурзи, ойболтадан иборат бўлган. Унга ўнта қўшимча от берилган.

Мингбеги чодирдан тапиқари соябон билан ҳам таъмин этилган. Дубулга, зириҳ (*чаҳоройна*), совут, найза, қилич, садоқ ва ўқ сингари ранг-баранг қурол турлари билан қуролланган.

Пиёда аскарлар асосан қилич, камон ва керакли миқдордаги ўқ билан сафарга чиққан¹. Миод ерида олий бош қўмондоннинг *боргоҳи* тикилган ва у турли ранг-даги туғ ҳамда байроқлар билан безатилган. Белгиланган вақтда (*миод вақти*) да лашкаргоҳга етиб келган аскарлар қатъий тартиб ва интизом билан *ўз бўлжар* (позиция)ларини эгаллаган ҳамда юриш олдидан ўтказилажак анъанавий ҳарбий кўрикка пухта тайёргарлик кўрабошлаган.

Соҳибқирон юриш пайтида тажрибали *сипоҳийларга* катта ишонч билдирган. Кўш маротабали сўқинларда суяғи қотган, урушини ўзининг бош машгулоҳи деб санаган жангчилар сафар бошланишидан аввал жам қилинган, улар крим-чиқим дафтарига, шунингдек давлатдан маош-*илуфа*, озиқ-овқат, ем-хашак олувчилар рўйхатига киритилган. Тузилишига кўра Темурбек армияси турк-мўғул халқлари учун анъанавий бўлган *ўн*, *юз*, *минг* ва *туманларга* тахсिमланган. Уларга *ўнбеги*, *юзбеги*, *мингбеги* ва *туманбегилар* сардорлик қилган². «Темур тузуклари» да қайд қилинишича, қўшин қўмондонлари сафига Темурбек олий ҳиммат, оқил, мард, тadbиркор, сезгир, журъатли, саботли, ҳарб ишига жон-дилини бағишлаган истеъдодли шахсларни жалб этиш масаласига катта

¹ Қаранг: Уложеппе Тимура... б. 52.

² Якубовский А. Ю. Тимур... б. 68. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд по двору Тимуру (1403—1406). Перевод со старониспанского. М., Наука, 1990. б. 146.

эътибор берган. Ҳар бир бек ёки амир ўз ноиби-ўринбосарига эга бўлган. Бирор бек ёки амир ҳаётдан кўз юмган тақдирда ноиби унинг ўринини эгаллаган¹.

Руи Гонсалес де Клавихонинг гувоҳлик беришича, қўшин тўплаш тўғрисида фармони олий эълон қилиниши билан аскарлар ўз оиласи, асбоб-аслаҳаси, мол-мулки билан миод ерига етиб келган. Ўрдагоҳдаги соҳибқироннинг *саронардаси* атрофида ҳар бир қисм ва бўлинмаларнинг чодирлари тикилган. Оддий аскардан йирик саркардагача ҳар ким ўз жойлашиш ўринини аниқ билган. Барча ишлар тартиб-интизом билан, шовқин-суронсиз бажарилган. Қўшин билан бирга қассоблар, баковуллар, қовурилган ва пиширилган гўшт билан савдо қилувчилар, арпа ва мева сотувчилар, нонвойлар ҳам кўчиб юрган. Турли касб эгалари аскарларга хизмат кўрсатганлар. Ҳатто кўча ҳаммомлар ҳам жангчилар хизматида бўлган².

Темурбек танилаб олган саркардалар ўзларининг ҳарбий маҳоратларини на фақат уруш кезларида, балки тинч меҳнат чоғида ҳам намоён этишга тинмай ҳаркат қилар эдилар.

Ҳарбий санъатнинг ўзига хос сир-асрорларидан тўла воқиф бўлган, душман сафларини пароканда қилиш йўл-йўриқларини яхши эгаллаган, мушкул вазиятларда дадил ва тез ҳаракат қиладиган, ҳеч қандай тўсиқлардан тап тортмайдиган, қўшин сафида содир бўлиши аҳтимолдан ҳоли топилмаган тартибсизликларни ўз вақтида бартараф эта оладиган истеъдод эгаларигина Темурбек қомондан лашкарбошиликка қўйилган.

Темурбекнинг фармойишга биноан атоқли лашкарбошилардан тўрттаси биринчи даражали саркарда, яъни *бекларбеги* мансабига тийинланган. Донгдор амирлардан бирига амирул-умаро лавозими берилган ва у олий бош қўмондон, яъни Темурбекнинг ноиби вазифасини адо этган. Соҳибқирон бевосита иштирок этмаган уруш ва жангларда амирул-умаро қўшинга қўмондонлик қилган.

Зикр этилганлардан ташқари қўшин қўмондонлигига яна ўн икки бек жалб этилган. Минг кишидан иборат суворийларга биринчи бек, икки минг отлиқлардан ташкил қилинган гуруҳга иккинчи бек, уч минг отлиқли

¹ Қаранг: Уложение Тимура... б. 43—45.

² Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник... б. 114—115.

фавжга учинчи бек ва шу тартибда ун икки минг отлик аскарлардан тузилган қўшинга ун иккинчи бек сардорлик қилган. Қўйи поғонада турган қўмондон ўзидан юқори лавозимни эгаллаб турувчи саркардага бўйсунган.

Темурубек армиясининг турли қисм ва бўлинулариға уч юз ун уч бек бошчилиқ қилган. Уларнинг дастлабки юзтаси ўнбегилик, иккинчи юзтаси юзбегилик, учинчи юзтаси эса мингбегилик рутбаларини эгаллаган¹. Туманларга соҳибқироннинг фарзандлари, набиралари ҳамда-амир Шайх Нуруддин, амир Ҳожи Сайфуддин, амир Шоҳмалик, амир Аллоҳдод, амир Жаҳоншоҳ сингари номдор лашкарбошилар раҳбарлик қилган.

Темурубек қўмондонлар таркибининг ҳарбӣ ишидан талаб даражасида маҳорат ва малакаға эга бўлган шахслардан шаклланишиға алоҳида диққат қилган.

Жангларда қаҳрамонлик ва мардлик намуналари кўрсатган сара жангчилар муносиб равишда тақдирланиб ўнбеги, такрор жанговар хизматлари эвазига юзбеги ва пиҳоят, мингбеги амалиға кўтарилиш имкониятиға эга бўлган.

Ёвнинг аскарӣи гуруҳини тор-мор этган мингбегӣи биринчи даражали амир унвонига, йирик душман қисмини мағлуб этган биринчи даражали амир ўз навбатида иккинчи даражали амир мансабига ва шу йўсинда ўзга бек ҳамда амирлар юқорироқ ҳарбий мартабаға кўтарилиб борган. Жанггоҳда мардлик ва қаҳрамонлик кўрсатган оддий жангчиларнинг маоши оширилган. Баъзи сабабларға кўра жанг майдонини тапилаб қочган аскарлар ўлжа тақсиротида иштирок этишдан маҳрум қилинган. Муҳорабадан ярадор бўлиб қайтган шахсларнинг иззат-ҳурмати жойиға қўйилган, уларға Онҳазратнинг марҳамати кўрсатилган.²

Бирор кишварни фатҳ қилган ёки ғаним армиясини мағлубиятға учратган саркарда учун уч хил мукофот таъсир этилган,³ яъни шарафли баҳодир унвони ҳамда туг ва ногора берилган. Айни шундай юксак мукофот билан муҳолифатчи тараф тахт ворислари раҳнаомлиғидаги қўшинини паршонликка солган амир ёки бекининг ҳам шавкати зиёда қилинган.

Жангу жадал чоғида шижоат кўрсатиб душман гуру-

¹ Қаранг: Уложение Тимура... б. 44.

² Қаранг: Уложение Тимура... б. 45—46.

³ Қаранг: Уложение Тимура... б. 45—51.

ҳини қочиришга муяссар бўлган унбеги шаҳар доругаси, юзбеги эса вилоят ҳокими вазифасига тайинланган. *Муқоталада адув ҳашамлари* устидан зафар қучган мингбег вилоят волийси мансаби билан тақдирланган.

Бирор мамлакат ёки юртни эгаллаган амирга уша ерлар маълум шарт ва имтиёзлар асосида бошқарилиши учун *суюргал* тарзида иноят қилинган. Темурбек ва те-мурийлар даврида суюргал кенг тарқалган феодал ер эгаллиги турларидан бири бўлиб, наслдан наслга ўтган. Суюргал эгаси давлат ҳисобига тўланиши зарур бўлган солиқлардан озод қилинган. Бундай суюргал тури «дарбаста суюргал» деб юритилган¹.

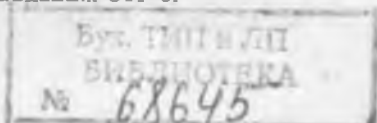
Темурбек тарбиялаб вояга етказган атоқли саркардалар қаторидан амир Ғиёсуддин Шоҳмаликнинг ҳам уриш олганлиги тарихдан маълум. Соҳибқирон Шоҳмаликнинг келажакда йирик лашкарбоши бўлиб етишиши мумкинлигини мушоҳада қилади ва уни бевосита ўзи тарбиялашга майил кўрсатади. Темурбекнинг меҳнати зое кетмайди. Шоҳмалик тадбиркор улуғ беклардан бири бўлиб шаклланади. У ҳазрат Соҳибқиронга муносиб хизматлар кўрсатиб, олий даража ва мансабга эришади. Темурбекнинг Шоҳмаликка нисбатан инояти жуда юқори бўлган. У «қанси бир мамлакат фатҳ қилинса ва у мамлакатдаги қанси бир қишлоқни Шоҳмалик ихтиёр қилса, у қишлоқ унинг суюргали бўлади»,— деб буюрган эди. Ҳаёти муддатида унинг суюргали узлуксиз кўпайиб борди. Шоҳмалик ўзига тегишли мулкларда мадрасалар, хонақоҳлар, масжидлар, работлар ва ҳовузлардан иборат кўп хайрли иморат — қурилишларини ёдғор қолдирди². Шоҳруҳ мирзо даврида Хоразм вилояти Шоҳмаликка дарбаста суюргал қилиб тайинланади «ва у Хоразм мулкида осойишта ҳаётни шу даражага етказадикки, дунё саркашлари ҳам ўзбек вилоятларини Дашти Қипчоқ мутакаббирларини эл қилиб итоатга келтирдик»³. Шоҳмалик 1426 йили вафот этгач, Шоҳруҳ мирзо улуғ амирнинг суюргали бўлган Хоразмни идора қилишни унинг фарзанди Иброҳим Султонга топширади⁴.

¹ Қаранг: *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи Саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳли луғатлар тарих фанлари кандидати А. Уришбоевники. Тошкент, 1969, 344, 459 б.

² *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи Саъдайн... 343-б.

³ *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи Саъдайн... 344-б.

⁴ Қаранг: *Уша асар*. Уша бет.

Довжюрак паҳлавонлар *ҳарбларда* кўрсатган жасоратлари учун баланд даражага эришиб, баобу кишилар қаторидан ўрин олган. Улар гурз, олачук (чодир), *мурасаъ камар*, қилич ва самаи от каби паҳлавонлик нишонлари билан эъзозланган. Ботирларнинг кўнчилиги кейинчалик ушлик, юзлик, мингликларга қўмондонлик қилишдек масъулиятли вазифаларга қўйилган¹.

Юқорида тилга олинган ун икки амирдан ҳар бири ўз довул (таб) ва байроғига эга булган. Бош қўмондон *ногора* ҳамда *аламдан* ташқари шунингдек, *бурғу*, *тумантуғ* ва *чортуғ* билан нишонланган.

Мингбеги туг ва карнай, яъни қўрагага эга булган. Юзбеги ва ўнбегига *ногора* берилган. Турли қушун, яъни қисм қўмондонлари тегишли нишонлар билан таъминланган. Бекларбеги ёки амирул-умаро байроқ, *ногора* чортуғ ва бурғу сингари нишонларга сазовор булган².

Бирор лашкарбошининг ҳаёти хавф остида қолган вазиятда уни ганим ўқидан асраб қолиш йўлида ўз кўксини қалқон қилган жангчилар Соҳибқироннинг ҳурмат-эътиборига ва олқошига сазовор булган, махсус иноятлар билан тақдирланган.

Ғиёсуддин Али ёзади:³ 1398 йилнинг 11 ноябрида амирлар Шайх Нуруддин ва Аллоҳдод Ҳиндистоннинг мустақкам қалъаларидан бири — Битнирга берилган омонлик учун туланадиган мол ва хирожларни қабул қилиш мақсадида келади. Бироқ, қалъа арқонлари Соҳибқирон билан тузилган сулҳ шартларини бажаришдан бош тортиб оммани амирларга қарши хуруж қилишга даъват этади. Тенгсиз олишув чоғида ярадор булган амир Шайх Нуруддинни битнирликлар асир олиш пайтида булади-лар. Аммо Афзун Мазид, Фируз Сейстоний сингари баҳодир жангчиларнинг ҳамда бир нечта ичкиларнинг ўзларини нуқотмасдан кўрсатган жасоратлари туфайли амир Шайх Нуруддин асов-омон қуршовдан қутилиб чиқади. Соҳибқирон амир жонига қасд қилмоқчи бўлган душманга киргин келтирган диловарлар жасоратига таҳсинлар айтиб, инъому икромлар кўрсатади.

Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг таърифига қўра, теурий лашкарбоши тинчлик чоғида зар-

¹ Қаранг: Уложение Тимура... б. 51.

² Қаранг: Уложение Тимура... б. 51—52.

³ Қаранг: *Ғийасаддин Али*. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловие и примечания А. А. Семенова. М., 1958 б. 97—98.

ҳал ип билан тикилган ҳаворанг сатин кўйлак кийган. Унинг бошида дур ҳамда бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган бўрк бўлган. Бўркининг остидан уч қатор қилиб ўрилган икки кокил елкага тушиб турган. Ўлчи бу йўсинда ўрилган сочлар Темурбек аскарларининг нишонини эканлигини алоҳида қайд этади¹.

Соҳибқирон юришга жунашдан анча аввал ёғиннинг қуролли кучлари, мудофаа нишоотлари, у ердаги ички вазият кабилар ҳақида аниқ ва тўла маълумотга эга бўлиш мақсадида унинг юрти ёки қароргоҳига ўз айгоқчи (хабаргир, жосус) ларини пешма-пеш юбориб турган. Ҳанним тўғрисида зарур маълумотларга эга бўлингандан сўнггина юришга тараддуд қўрилган. Бу хусусда Ибн Арабиноҳ ёзади: «Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур деңгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тоғига на текислигу, на гадир-будир орқали йўл топиларди. У ерларнинг барча томонларида ўз айгоқчиларини тарқатиб, қолган мулкларидан эса жосуслар қўйган эди. Улар (жосуслар) жумласидан, унинг амалдорларидан бири Амир Отламиш бўлса, яна бири фақиҳ Масъуд ал-Қўҳоний-у Темур девони асҳобларининг кўзи эди. Жосусларнинг буниси Қоҳирада, Муизияда бўлса, униси Дамашқда, Шамийсониядаги сўфийлардан бири эди. Уларнинг бири чаканафуруш бўлса, иккинчиси йирик савдогар, бадхулқ полвон ва ҳунарманд, мунажжим ва ўз табиатича иш қиладиганлар, ганчиноз қаландарлару саёқ дарвешлар, зарофатли мешкоблар, латофатли этикдўзлар, алвасти ва хийлакор Далла мисоли фирибгар кампирлар, тажрибаси бўлиб, илм талабида мағрибу машриқни кезган, пайига тушган мақсад йўлида макр-хийла маконида камолига етган, ўзининг нозик фириби ва даҳоси билан сув билан олов, тўғрилиқ билан эгрилик ўртасида униб-ўсган, макру хийлада Сосон ва Абу Зайддан ҳам ўтиб кетган, ўз ҳикмати ва баҳсида Ибн Синони ҳам мулзам қилган, қачонки уйлаган ишлари ўзларига тескари натижа бергач, улар ўз сузамолликлари билан юнонликларни сукутга солган, икки муҳолифни бир-бирига бириктириб, икки душманини бир-бирита қўшган уддабурро кишилар эдилар. Натижада, улар чор атрофда бўлаётган ҳодисалар ва уларнинг хабарларини Темурга етказиб, ўзлари афзал кўрган ишларини унга баён этардилар. Улар вазилар, нарх-наво-

¹ Қаранг: *Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник... 6. 63.*

лар тўғрисида унга зикр қилиб, манзилу шаҳарларни тавсифлардилар. Уларнинг текис ва потекис жойларининг сувратини келтириб, уйлари ва дийёрлари ўринларини чизиб кўрсатардилар, шулар орасида у жойларнинг яқин ёки узоқ, тор ёки кенглигини, уларнинг қайси теварақ-атрофда, гарб ёки шарқдами (экаплигини), шаҳарлар ва қишлоқларининг исмларини, манзил ва паноҳжойлар номларини, ҳар жойининг аҳлию бошлиқлари, амирлари, улуглари, фозиллари, шарифлари, бойларини фақирларини, уларнинг ҳар бирининг исми ва лақабини, шуҳрати ва насабини, уларнинг ҳунари ва (эга бўлган) воситаларини (тула-тукис) баён қилардилар. Натижада, Темур уз фикри билан шу (нарсаларни) яққол кўриб, тафаккурини воситасида ўз ерларидан хориж жойлар устидан ҳам тасарруф юритарди»¹.

Соҳибқирон сафар чоғи қўшинини қийин ва ўтпб бўлмас жойлардан бошлаб боровчи йўлчи, яъни қажарчиларни маҳаллий халқ ичида ёллаб олиш масаласига жиддий ёндашган.

Сафар арафасида Темурбек анъанавий равишда ўз пирлари ва раҳнамолари ҳузурига соф ишонч ҳамда пок продат билан ташриф буюриб, зиёрат шартларини бажо келтирган. Муқаддас ва муборақ мазорларни тавоф қилган. Майиб-мажруҳларга, муҳтож ва йўқсилларга назру садақалар улашган.

Етарли миқдордаги черик жам бўлгач, барча қўшин турлари — *ёйчилар, найзаварлар, қорураандозлар, сандандозлар, татшандозлар, майжаниқ, аррода ва тиричарх* отувчилар ҳамда бошқа аскарый қисмлар кўрикдан утказилган. Темурбек армиясида ичига ёнувчи модда-нафт солинган кузачалар иргитувчи ўт сочиш қуроли — *раъднинг* узликсиз ишлаб туришини таъминловчи махсус тунчилар — *раъдандозлар* мавжуд бўлган². Мустаҳкам қалъа ва қўрғонларни қамал қилишда, душман кучларига қирғин келтиришда самарали қурол ҳисобланган раъдни бошқарувчи тунчиларнинг сони, Низомуддин Шомийнинг фикрича, 10 минг кишига етган. Раъдандозлар Темурбек томонидан илк марта 1379 йили Урганчин муҳосара қилиш вақтида жангга солинган.³

Кези келганда таъкидлаш лозимки, араб тилига хос

¹ Ибн Арабшот. Ажойиб ал-мақдур... II китоб. 71—72-бетлар.

² Қаранг: Беленцкий А. М. О появлении... б. 7.

³ Қаранг: Якубовский А. Ю. Тимур... б. 68.

раъд сузи аслида «момақалди роқ» ни билдиради. Туппи раъд термини билан аташларининг боиси шундаки, ундан ўқ-снаряд отилганда кучли гумбурлаган товуш чиққан.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» достопида Искандарнинг раъд туппи билан душман қалъасини ўқда тутиш манзарасини тасвирлар экан, тундан ўқ-тош отилганда даҳшатли садо, ўт-аланга, қора тутун ва бадбуй ҳид ҳосил бўлишини ёзади:

Чу ерга тегиб руст гуян тилсим,
Неча пора бўлғай анга салб жисм.
Ушалғач, садо чиққай андин ғариб,
Яна шуълаву-риҳи дули ажиб (Ҳамса, 1390)

Раъд тупининг қандай усул билан қуйилиши ушбу дostonда ута қизиқарли баён этилган. Аввало қалай, симоб ва мис қотшмалари темир билан аралаштирилиб, дамли учоқ ва қурада эритилган. Эритмадан ичи буш, контоққа ухшаш, думалоқ шаклдаги снаряд — раъд тоши ясалган. Бу снаряд ичи порох — *дору (адовий)* билан тулдирилган. Снаряд сиртида пикита тешик бўлиб, уларга ўт пилиги — *фатила* урнатилган. Сунгра снаряд тул камони — *раъд ёйига* жойлаштирилган. Ўт пиликлари ёқилғач, снаряд душман қалъаси ёки қургони томон отиб юборилган. Снаряд ерга тушиб портлаши билан даҳшатли садо чиққан. Албатта, бундай туллар қамалдагиларни қаттиқ ваҳимага солган ва аксар уларни таслим бўлишга мажбур қилган¹.

Раъдининг Темурбек томонидан қуrolлаштиришга киритилиши XV—XVI асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда артиллериянинг бошқа турларининг пайдо бўлишида туртки вазифасини утади. Шулардан бири туркийча *қозон* термини билан помланган тул бўлиб, у ёвнинг жонли кучларини ва техникасини яқсон қилиш, унинг қалъа ва истеҳкомларини тулга тутиш, мудофаа биноотларини вайрон қилиш каби ҳарбий операцияларни амалга оширишда фаол қўлланган.

Темурий Заҳриддин Бобурнинг қайд этишича, қозондан бир кунда анчагина тошлар отилган: «Бир печакун кўприк боглагунча Устоз Алиқули яхшилар тош ота-

¹ Қаранг: Дадабов Х. «Бобурнома»даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар. Адабий мерос. 1988 № 1 (43), 38—39-бетлар.

ди. Аввалги кун саккиз тош отти, иккинчи кун ун олти тош отти»¹ «Бобурнома» да таъкидланишича, тундан отилган тош анча масофага бориб тушган: «Якшанба кун и ойнинг саккизида Устоз Алиқули ушул улук қозони билаким тош отти, минг олти юз қадам борди»².

Бобурнинг қозон туپини қуйиш жараёнининг тас-вирлашига эътибор берамиз:

Душанба кун муҳаррам ойининг ун бешида Устод Алиқулининг қозон қуярининг тафарружига бордуқ. Қозон қуяр ернинг гирдида саккиз кўра қилиб, олотни эри-тибдур. Ҳар кўранинг тубидин бир ариге бу қозоннинг қолибига рост қилибтур. Биз боргач кўраларнинг тешук-ларини очти, ҳар ариқдан эриган олот сувдек шарилдаб қолибга кирар эрди. Бир-икки кун қолиб совуганидин сунг очтилар. Устоз Алиқули кўп башошат била киши йибарибтурким, қозоннинг тош уйи беқусурдур. Дорухо-насини қуймоқ осондур»³.

Мазкур матний парчада қўлланган *тош уй* бирикмаси қозон туپининг снаряд-тош қўйиладиган қисмини бил-дирса, *дорутона* термини эса порох — дору солинадиган қисмини англатади.

Фармон олийга мувофиқ аскарлар бошдин-оёқ темир совутлар кийиб, зарур қурол-яроғларни олиб отга мин-ганлар, кўрик учун сафларни ростлаганлар. Майдонда ҳар бир қисмга тааллуқли кўк, сариқ, бинафша, қизил, қора рангдаги байроқ ва яловлар хилшираб турган. Ҳар-бий мусиқачилар ижро этаётган жанговар мусиқалар ос-тида олий бош қумондон қўшни қисмларини бирин-кетин кўздан кечириб чиққан. Саф тортиб турган жангчилар вайзаларини баланд кўтариб, ҳаммалари бир маромда кучли наъра тортиб, сурон солиб, юришга шай экалик-ларини изҳор қилганлар⁴.

Таъкидлаш лозимки, темурпйлар даврида юриш ёки размдан олдин қўшинни кўрикдан утказиб, унинг жан-говар руҳи ва ҳолатини аниқлаш анъана тусига кирган. Кўрикдан нафақат асосий жанговар қисмлар, шунингдек, улар ортдан борувчи оғир карвоп *ўғруқ* (овоз) ҳам ут-казилган.⁵

¹ Бобурнома. Тошкент, 1960, 408-бет.

² Кўрсатилган асар. 379-бет.

³ Бобурнома. Тошкент, 1960, 379-бет.

⁴ Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саздайн... 91—92-бетлар.

⁵ Абдураззоқ Самарқандий. Кўрсатилган асар. 68-бет.

Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарида Темурбек армиясининг Боязид Илдириш билан бўлажак жанг олди-дан қуриқдан ўтказилиши, яроғ-аслаҳанинг кўздан кечирилиши ўта жонли қилиб тасвирланади. Фармони олийга кўра бор қўшин қисмлари Сивос даштида қаторларни ростлаб, қуриққа тайёр бўлиб туради. Соҳибқироннинг осмон авжига етувчи зафарнишон саронардаси баланд бир пушта устига ўрнатилади. Мансур аскарлар бўлим-бўлим, гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж бўлиб, дарёминсол мавж уради. Бошдан-оёқ темир совутга бурканган жангчилар фавжи Соҳибқирон қаршисига етганда унинг сардори илгари юрар ва тиз чўккан ҳолда Темурбек шаънига дуо ва сиволар айтар эди. Соҳибқирон ҳар бир туман, минглик ва қўшин жангчиларини мақтовлар билан олқишлар, уларнинг шахдам қадамлар ташлаб боришига мамнуният кўзи билан назар ташлар эди.

Соҳибқиронга қуриқдан ўтаётган черпк қисмлари ичида набираси Муҳаммад Султон мирзо қумондонлигидаги навкарлар айниқса, катта таассурот қолдиради. Амирзода лашкарининг ҳар бир фавжи унинг буйруғига биноан алоҳида рангдаги кийим билан ораста қилинади. Бир фавжининг қурол-яроғи, алам ва байроғи, кийим-кечаги, жибаси қизил, иккинчи гуруҳнинг ранги кўк, учинчи гуруҳнинг ранги оқ, тўртинчи фавжининг ранги бинафша, бешинчи гуруҳнинг ранги сариқ ва ҳоказо бўлиб, барчаси Соҳибқироннинг таҳсинига сазовор бўлади. Шу алфозда тонг саҳарида бошланган қуриқ пешин охиригача давом этади¹.

Темурбек душманига қўққисдан қақшатқич зарба бериш усули билан шўҳрат қозонган эди. Ғаним ўрдугоҳи аниқлангач, аксарият ҳолларда Соҳибқирон унга махфий ёки ўтиш ўта машаққатли бўлган, ҳеч бир кимсанинг оёғи етмаган доволар, даралар, сўқмоқлар, тоғу тошлар орқали тунда уловларни жиловидан тутган тарзда яқинлашар, қуёш ўзининг заррин нурларини бепоён замин узра соча бошлаши билан гафлат уйқусида ётган ёғига қуюндек ёнприлар эди. Ибн Арабшоҳ ҳикоя қилади: Темурбекнинг дорус-салтана Самарқандда иморатлар қуриш, боғ-бўстонлар барпо этиш, ариқлар қазиб, сув чиқариш сингари ободончилик юмушлари билан банд бўлиб турганлигидан *муҳда* топган қўшни мамлакатлар

¹ Қаранг Мирхонд. Равзат ус-сафо. Х. Сулаймон номидаги қўл-ёзмалар институти қўлёзмалар фонди. № 4141. 174а.

унинг ҳужумини кутмасдан, мудофаага тайёргарлик кўрмаган ҳолда хотиржам ҳаёт кечирар эди. Соҳибқирон пойтахтдаги ишларни ниҳоясига етказгач, тавачиларга қўшинни тез фурсат ичида Самарқандда тушлаш ҳақида амр қилади. Аскарлар учун ўзи ўйлаб топиб, ихтиро қилган йўсинда тайёрланган дубулгаларни жангчилар кийиб, юришга чиқишларини буюради. Темурбек сафарнинг йўналишини сир тутди.

Соҳибқирон армияси Самарқандни тарк этгач, Темурбек: «Хужанд, Турк ерлари ва Туркистоннинг азим шаҳри Жандга юруш қилишга бел боғладим»,— деб овоза таркатади. Шундан кейин Темурбек қўшнни гирдобига шўнғиб кетади, унинг отлар бошини қаёққа буришини, қайси томонга ҳамла ёки ҳужум қилишини бирор киши англаб етолмайди. Жаҳонгирнинг қўшини кечани кеча демай, кундузни кундуз демай, иссиқ-совуққа, ташналик ва чарчоққа қарамай тинимсиз йўл босар, қўшни қўнган ҳар бир манзилда қўлаб ҳолдан тойган отлар қолиб кетар эди. Ниҳоят, Темурбек унинг яшиномонанд пайдо бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган. Озарбайжон ҳамда Араб Ироқиға туташ, Эроннинг ҳарбий сарҳадида жойлашган кўркам Ҳамадон шаҳрига қўшни бўлмиш Луристон чегараларида ҳозир бўлади ва Малик Иауддин ал-Аббосий ҳокимлик қилаётган Баружард қалъасини камал қилишга киришади. Қалъа ҳокими кўргонни ҳам қилишга мутлақо тайёргарлик кўрмаган, етарли курул-аслаҳа, озиқ-овқат, ем-хашак жамламаган эди. Унга мадад берувни куч ҳам аниқ эмас эди. Беҳосдан устига улкан қўшиннинг бостириб келишидан ночор аҳволга тушиб қолган бечора ҳокимнинг Соҳибқиронга итоат билдириб, буйсуниш ва фуқароларига омонлик сўрашдан ўзга чораси қолмайди¹.

Темурбек шатранж ўйнашга жуда моҳир бўлиб, бу борада ман-ман деган рақибларини ҳам доғда қолдирар эди².

Шатранж тахтаси устида рақибни шиддатли юришлар билан довдиратиб, таиғ вазиятга туширишга устамон жаҳонгир маъракагоҳда ҳам ҳар бир қадамини ўйлаб қўяр, қисмларининг ҳаракатини синчиклаб кузатар,

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур...* I китоб, 128—129 б.

² Қаранг: *Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник...* б. 115, *Бартольд В. В. Улугбек и его время. Сочинения.* I, II, часть 2, М., Наука, 1964, б. 60.

жанг тақдири ҳал бўлиши кутилаётган жойларга мадад кучларни вақтида ажратишни олдиндан режалаштирар эди.

Темурбекнинг Ҳиндга юриш қилиб, Деҳлига яқинлашиб қолганлигидан таҳликага тушган ҳиндлар шахзода Султон Маҳмуд, Маллухон ва ўзга номдор ҳинд саркардалари раҳнамолигидаги ўн минг суворийлар, йигирма минг сара пиёдалар ва бир юз йигирма жанговар филлардан иборат қўшин билан унга рубару бўлади. Соҳибқирон биринчи галда жангчиларнинг капалагини учириб, уларни даҳшатга солган филларни даф қилиш борасида бош қотиради. Зудликда филларга офат келтирувчи уткир тигли учбурчак шаклдаги санчиқ — *мундулардан* минглаб ясалади ва филлар келиши кутилаётган ерларга жойлаштирилади. Иккала қўшин жанг ҳаракатларини бошлагач, Темурбек ўз аскарини қисмларини чекинишга буюради. Темурий жангчиларнинг тисарилганини куриб, душман қочди ҳаёл қилган ҳиндлар олга ташланади.

Филлар, уларнинг кетидан отлиқ ва пиёдалар жунбушга келади. Мунду тикилган ерга етган филларнинг оёқларига уткир санчиқлар тикон янглиғ қадалади. Оғриқ зўрлигидан қутирган филлар жон аччиғида филбонларини улоқтириб, орқага тум-тарақай қоча бошлайди. Улар ортда келаётган ҳинд суворий ва пиёдаларини поймол қилиб, янчиб ўтади¹.

Соҳибқирон ўта таҳликали онларда ҳам саросимага тушмас, ҳиссиётга берилмас, метипдай мустаҳкам иродаси иккиланишга, қатъиятсизлик кўрсатишга асло йўл қўймас эди. Бирор марта ҳам мағлубият («Лой жанги» бундан истисно) аламини тоғиб кўрмаган музаффар қўшин олий бош қўмондонининг ҳар қандай оғир ва чигал вазиятдан ҳам тadbиркорлик билан чиқиб кетишига бутун вужуди билан ишонар, шунинг учун ганим билан фақат галабани кўзлаган ҳолда жон-жаҳди билан саваш қилар эди.

Фикримиэни тасдиқлаш тариқасида 1392 йили Шероз ҳокими, музаффарийлар сулоласидан, бўлмиш Шоҳ Мансур билан Темурбек қўшинлари ўртасида бўлган жанг саҳнасини келтирамыз.

Отлиқлар гуруҳидан иборат разведка — *қаравул* Соҳибқиронга Шоҳ Мансурнинг оз кишига бош бўлиб қо-

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 173-174-бетлар.

чиб кетаётганлиги ҳақида хабар келтиради¹. Шу сабаб-ли Темурбек қўшинининг зарбдор қисмини Шуштар атрофида қолдириб, кичик бир аскарний гуруҳ билан Шероз томон йўлга чиқади. Ғаним қаравуллари келаётган отряд — фавж қорасини кургач, Шоҳ Мансурга маълум қилади ва у албатта, фирор йўлини тутади, деган мулжал билан Темурбек бамайлихотир от уйпатиб келмоқда эди. Шерозга уч фарсанг² қолганда фавж қўққисдан бошдан-оёқ темир совутларга бурканган тахминан уч минг отлиқ найзадорларнинг жанговар тартиб-ясолига дуч келади.

Соҳибқирон ўзи билан келаётган кучларни уша заҳоти сафга тизади. Тахт вориси Муҳаммад Султон мирзо сул қанот — *жуванғарга*, Пир Муҳаммад баҳодир мирзо ўнг қанот — *баранғарга* бош қилинади. Темурбекнинг ўзи хос гвардиясига қумондонлик қилади ва Яратгандан мадад ҳамда зафар тилаб, ғанимга қарши мардонавор жангга киради. Шоҳ Мансур ҳам қарши тарафдан *муҳораба* бошлайди. Хужумни *шиба* — қалин ўқ ёмғири ёғдириш билан бошлаган Темурбекнинг жуванғари Шоҳ Мансур қўшинининг ўнг қанотини марказ — *қўл* ортига чекинишга мажбур этади. Ёвнинг чап қаноти ҳам кучли зарбага учрайди. Мағлубиятнинг шубҳасизлигига қарамай Шоҳ Мансур олишишни давом эттираберади ва қолган кучлари билан Соҳибқирон раҳбарлигидаги гуруҳга кескин ҳамла қилади. Жанг жуда даҳшатли тус олади. Темурбек атрофида бештача хослар тирик қолади. Беш юз зириҳли, шамшир, найза ва гурзи тутган суворийлар бошчилигидаги Шоҳ Мансур Темурбекнинг жонига қасд қилиб, унга яқинлаша боради. Унинг ўзи уч карра Соҳибқиронга қилич солишга чоғланади. Дастлабки икки зарбани Хумори *ясаул* ва Таваккал *бавурчи* қайтаришга муваффақ бўлади. Учинчи зарба Хуморини ярадор қилади. Соҳибқироннинг ҳаёти ўта хавф остида қолганига қарамай, унга зарар етмайди. Жуванғардан етиб келган кўмак Шоҳ Мансурни чекинишга мажбур қилади. Ўзини бироз ўнглаб олгач Шоҳ Мансур яна Темурбекнинг байроғи қадалган марказга хуруж қилади. Бироқ, марказни ёриб ўтишнинг уддасидан чиқолмайди, аксинча, Соҳибқирон кучларининг маркази ва жуванғари қуршовига тушиб қолади. Бор аскардан маҳрум бўлган

¹ Қаранг: *Гийасаддин'Али*. Дневник... 6. 50—53.

² Фарсанг (фарсах) 6—7 км. га тенг масофа ўлчови.

Шоҳ Мансурни аргумогидан йиқитишга улғирган Темурбек навкарлари унинг виқор билан: «Мен сиз ахтараётган зафарёр Шоҳ Мансурман. Ичишга сув беринг ва мени Темур ҳузурига олиб боринг»,— дейишига қарамай, унинг бошини танидан жудо қилишади.

Ибн Арабшоҳнинг мана бу қайдлари ҳам Темурбекка хос бўлган саркардалик салоҳиятининг нақадар ҳадсизлигидан далолат беради.¹

Ҳиндистонда туялар бўлмаганлиги сабабли, филлар бу маҳлуқларни кўргач, улардан узоқроқ юришни маъқул ҳисоблар экан. Бундан хабардор бўлган Темурбек беш юзга яқин саркаш, ҳурконгич туяларни тўнлашни, туякашларга пилик тақилган қамишлар ва ёғланган той пахталар улашиб, қўшнilar бир-бирига яқин келиб, жанг бошлаганда туяларни суворийлар олдига қўйишни буюради. Икки тарафдан сафлар тизилиб, жанг ҳаракатлари бошланиши билан туяларга ортилган ёғли пахталарга ўт қўйилади. Олов ҳароратидан жонсарак бўлган туялар филлар томонга елдек учиб кета бошлайди. Қаршиидан бўкириб, чопиб келаётган туяларни ва ловуллаб ёнаётган алағани кўрган филлар устиларида ўтирган филбону ёйандозларни ағдариб, отлиқларни янчиб, пиёдаларни ер билан яксон қилиб, орқаларига тирақайлаб қочишга тушади. Натижада филлардан фойдаланмоқчи бўлган душман улардан манфаат куриш урнига катта талофат беради.

Мўғулларга қарши қилинган сафарларнинг бирида² Темурбек қисмлари ганим лашкари билан кутилмаганда юзма-юз келиб қолади. Аскарларда довдираш ва иккиланиш кайфияти пайдо бўлганлигини пайқаган Соҳибқирон уларга душман лашкаргоҳига қараб юришни давом эттиришни ва ёвга куринарли жойда отлардан тушиб, уларни ўтлоққа қўйиб юборишни ҳамда³ ўзларига дам олиб, ҳордиқ чиқаришни амр қилади. Муҳолиф томон буларни ўз аскарлари хаёл қилиб, бепарволик билан Темурбек ёнидап ўтабошлайди. Ҳордиқ чиқариб олган Соҳибқирон аскарлари тезлик билан отларга минади ва сурон солган ҳолда ганимнинг орқасидан зарба беради².

Ов — чарганинг уруш мактаби эканлигини яхши тушунган Темурбек саҳро, дашт ва яйловларда қўшинининг

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I-китоб, 174—175-бетлар; Яна қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник... б. 124.

² Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 80-бет.

жанговар ҳолатини пазардан ўтказар, имтиҳон қилар эди. Тавачилар қўшин қисмларига ов ярогини ҳозирлаш, саҳро ва чўлларни ўраш, йиртқич ва бошқа ҳайвонларни камурга — шикоргоҳга қувлаш тўғрисида фармони олий эълон қилгач, аскарлар ов ҳайвонларини *овлоққа* тўплашга киришар эди. Аркони давлат, беклар, амрлар, нуёнлар, мирзолар, сипоҳийлар ҳам шикорда иштирок этишни хуш кўрар эдилар. Ов издан елдай учиб бораётган отларининг дўшири, чавандозларининг ур ҳа ури, ҳаё-ҳайи, *кўсу* ногораларнинг тарақ-туруқи, карнайу сурнай ва бургуларнинг кўкни ларзага келтирувчи садоси айни жанг майдонини эслатар эди.

Шикорга лочини шунқорлар, қирғийлару чоққир този итлар солинар, сунгра бир неча кун ов гашти сурилар эди¹.

Темурбек ҳарбий юришларга кўпроқ кўклам, ёз ва куз ойларида отлашини маъқул кўрар, қишнинг қаҳратон кунларини аскар қишлоғи учун мулжалланган қишлоқларда ўтказарди. Жангу жадал олатлари ва муҳораба асбоблари тартибга солиниб, *жибазона*, яъни қурол-яроғ омборидаги *жибалар* сипоҳийларга улашилиб, юриш муҳлати етиб келгач, қўшин оғларга минган. Айни пайтда ўғруқобоз ҳам йўлга чиққан.

Шарафуддин Али Язидийнинг таъкидлашича, мурчил — сафар тартибига кўра ҳар бир туманбеги, мингбеги, юзбеги, унбеги ўз даражаси, мавқеи ва сафда ағаллаган урни — будалга қараб қисм ва бўлипмалари билан жанговар тартибда ҳаракат қилган. Олий бош қумондон томонидан ясолни бузган шахс қаттиқ жазоланган, яъни *ясоққа* етказилган².

Қўшин дам олиш, тўхташ ёки жанггоҳга тушганда лашқаргоҳ атрофи бир-бирига занжирбанд қилинган арвалар билан маҳкам ўралган, шох-шаббалар билан тўсилган, гирдига четан — *чапар* қўйилган, ичига мўнду ўрнатилган хандақлар билан иҳота қилинган. Истеҳком кундузги — *язак* ва тунги — *талоя* соқчи бўлипмалар ёрдамида қўриқлаб турилган. Ғанимининг қораси қўриқини билан ғолиб лашкар хандақдан чиққан ҳамда жанговар саф тузган ҳолда унга қарши юзланган. Юриш ёки му-

¹ Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи савъдий... 94-бет; Ибн Арабшох. Ажойиб ал-мақдур... II китоб, 80—81-бетлар.

² Қаранг: Тизенгаузен В. Г. Сборник... т. II, б. 159; Якубовский А. Ю. Тимур... б. 69.

ҳораба чоғида бошбошдоқлик ҳамда парокандаликка йўл қўймаслик мақсадида ҳар бир булинма, гуруҳ, қисмининг ўз ўрон — паролни белгиланган.

Темурбек армияси сафар пайтида қўидаги жанговар тартибда ҳаракат қилган. Бош кучлардан анча илгарида қаравул — аванпост, ундан кейин манглай (ҳиравул) — авангард, *баранғар, жуванғар, қўл, чағдавул* — (форсий адабиётларда — *соқа*) — аръергард юрган. Қўшин ортидан уғруқ пешма-пеш келган.

Қўшинда сувли тусиқларни кечиб ўтишга алоҳида эътибор қаратилган. Дарёларнинг саёз ерлари *гузар* — кечикка айланттирилган ва соқчи отлиқ гуруҳлар томонидан эҳтиёт қилинган. Дарё ёқасига етиб келган қўшин *бўлуқ — бўлуқ, фавж — фавж*, қисм-қисм бўлиб кечикдан ўта бошлаган. Кўклам ва куз фаслининг серёмгир кунларида дарё сувининг кўпайиши натижасида гузардан ўтиш анча мушкуллашган. Теран дарёлар устида қайиқлар ёрдамида боғланган кўприк орқали оғир техника ҳамда уғруқ ўтказилган. Суворийлар купинча тезоқар дарёлардан отининг югани ва ёлига осилган тарзда, пёдалар эса мешлар кумагида осонлик билан талофатсиз кечиб ўтган¹.

Соҳибқирон жанг майдонини танлашда бевосита иштирок этган. Жанггоҳнинг текис, кенг ва қўшин қисмларини жойлаштиришга қулай бўлиши талаб қилинган. Айниқса, *маъракагоҳнинг* ичимлик сув манбаъига яқин бўлиши ҳамда раэм вақтида қуёш нурининг жангчилар қўзига тушмаслиги мақсадга мувофиқ ҳисобланган².

Йирик муҳорабалар пайтида дастаси учига *маъча* — ярим ой шакли қадалган жанговар байроқ ва туғлар билан безатилган олий бош қўмондоннинг боргоҳи баландликка тикилган. У ердан қисм ва бўлинмаларнинг майдондаги ҳаракати, жангнинг бориши Темурбек томонидан кузатиб турилган. Одатга кўра боргоҳ олдида ҳарбий оркестр аскарларни мардликка рағбатлантирувчи, уларнинг жанговар руҳини кўтарувчи куйларни тинчмасиз чалиб турган.

Соҳибқирон *тўқиш* бошланишидан аввал, одатича

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур...* I китоб, 76-бет; *Руй Гонсалес де Класиво. Дневник...* б. 99.

² Қаранг: *Уложение Тимура...* б. 80—81; *Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома...* 53-бет.

фатҳ намозини адо этган. Тангридан мададу нажот тилаган. Сунгра чақмоқмонанд саман отига виқор билан миниб, савашга бевосита қўмондонлик қилган. Жанг кўп ҳолларда, қарама-қарши тарафларнинг яккама-якка олишuvi билан бошланган. Баҳодирларнинг жасорати ва шахсий тайёргарлиги жангнинг қандай яқунланишига маълум даражада таъсир кўрсатган. Паҳлавонларнинг сони айтарли даражада катта бўлмаган. Баҳордирлар қўшинининг зарбдор кучини ташкил этган ва уларнинг ҳалокати одатда мағлубиятга олиб келган¹.

Муборизлар кежим — ўқ ўтмас ёпинчиқли жанговар отда майдонга тушиб, бошларига худ — дубулға, юзга бурқа — ниқоб, устиларига жиба — зириҳ кийиб, бир қўлда қалқон, бир қўлда қилич билан жанг қилган. Отнинг эгарида садоқ-ўқ ёй, тиркаш ва табарзини, яъни ой-болта боғлоглик турган.

Ҳар икки томон баҳодирларининг яккама-якка олишувларидан сўнг табулу ногора овози, кўсу бургу наъраси, қарнай-сурнай садоси худди момақалдиरोқдай жўш урар, хуружга келар эди.

Ботирлар мардонаворлик намуналарини намойиш этиб, жонларини жанг майдонида ҳалокат чоҳига отишга шай турган. Даставвал пиёда новакандозлар, яъни, ўқ-ёйчилар ганим аскарни устига шиба ёғдира бошлаган. Сафлар бир-бирига қўшилгач, навбат — тиг ва найзаларга, қилич ҳамда қалқонларга келган.

Қаҳрамонлик, жуванмардлик ва айниқса, шахсий матонат йигитлик авонида маълум сабабга кўра жисмонан шикаст тонган Темурбек учун ҳам беғона хислат эмас эди. Қатор савашларда жаҳонгир кўрсатган ботирлик ва жасурлик, сабот ва матонат намуналари омма қалб тўридан урин олган, тилларда дoston бўлган, турли афсона ва ривоятларнинг тугилишига сабаб бўлган эди.

1379 йили Урганчин муҳосара қилиш чоғида Хоразм хукмдори Юсуф Сўфи Темурбекни яккама-якка олишувга чақиради. Соҳибқирон рақиб даъватини ҳеч иккиланмасдан қабул қилади. Олишув учун зарур бўлган кўрол-яроғ билан ораста бўлган Темурбек ўйноқи тулпориди ҳандак ёқасига келади ва қалъа бурж ҳамда борулари паноҳида бўлган Юсуф сўфини кураш майдонига чорлайди. Бироқ, Темурбекнинг жалодат билан маъра-

¹ Қараг: Гүмилев Л. Н. Древние тюрки. М., 1967. 33; Гордлевский В. А. Государство сельджукидов в Малой Азии, М., 1960. 6.

кагоҳда раҳш суришини кўриб, ўз сузидан қайтган Юсуф Суфий Соҳибқирон билан юзма-юз жанг қилишдан кўргонда қолишни маъқул кўради.

Ушбу воқеадан оз фурсат ўтмай, Термиздан келтирилган, эндигина дум бериб етилган, тилни ёрувчи тарвузларни Темурбек дастурхонига тортишади.

Соҳибқирон тарвузларни ўз ғаними билан баҳам кўймоққа қарор қилади ва уларнинг бир қисмини олтин лаганларда Юсуф Суфига юборади. Темурбекнинг зоҳир этган олижаноблиги ва тантилигини ўзи учун ҳақорат ёки камситиш деб тушунган Урганч ҳокими тарвузларни сувга иргитади, лаганларни эса, дарвозабонга инъом қилади¹.

Тарихий манбалар² Темурбекнинг ўн икки минг кишилиқ қушини жангга мана бундай тартибда киришини кўрсатади. Муҳолифатчи лашкар билан дасталабки тўқнашувни разведка вазифалари билан машғул бўлган енгил суворийлар, яъни *каравул* бошлаб берган. Шундан сўнг, ўнг ва чап қанот илғор қисмлари — *барангар җиравули* ва *жувангар җиравули* мададида асосий илғор қисм *манглай* жангга қадам қўйган. Манглай ордан барангар

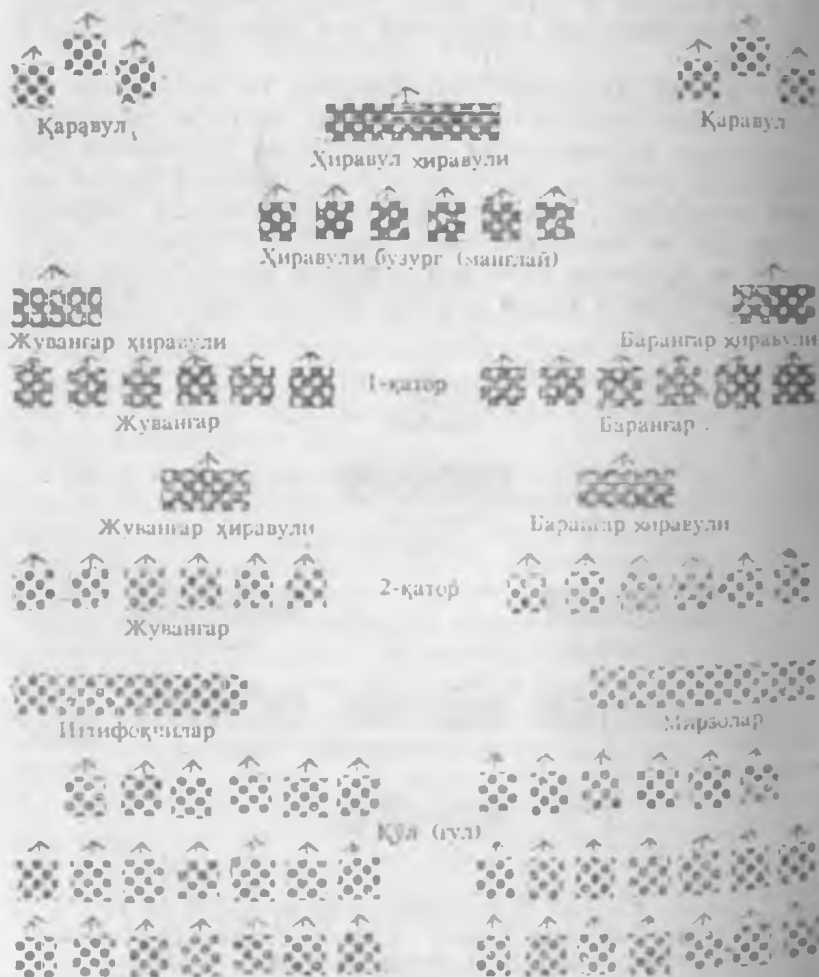
¹ Қаранг: Бартольд В. В. Улугбек и его время... б. 52.

² Қаранг: Уложение Тимура... б. 80—83. Иванин М. И. О военном искусстве... Разин Е. А. История военного искусства. т. II., М., 1957, Узбек совет энциклопедияси. I жилд, Тошкент, 1971, 462—465-бетлар.

ҳамда жувангарнинг қолган икки булаги, яъни *чапавул* ва *шақавул* пешма-пеш ҳаракат қилган. Мабодо ушбу куч душманин маглуб этишга кифоя килмаса, у ҳолда бош қумондон — амирул-умаро бошчилигидаги етакчи кучлар — қул (ғул) ҳал қилувчи ҳужумга ташланган.

Уш икки минг отлиқ қўшин ясоли

«Темур тузуклари» ва бошқа тарихга оид асарларда Темурбек армияси қатнашган шафқатсиз жангларнинг тактик бориш манзараси қуйидагича тасвирланади:

Темурбек армиясининг ясоли

Қушин маркази 40 *бўлук* — полкка тақсимланган ва бевосита Соҳибқирон қўмондонлигида бўлган. Ушбу бўлуқларнинг сараланган аскарлардан ташкил этилган ўн икки бўлуки сафнинг биринчи қаторида, қолган 28 бўлуки эса иккинчи ва учинчи қаторларида жойлашган. Қирқ бўлуқнинг ўнг тарафи олдида Темурбек ўғлонлари ҳамда пабиралари қисмлари, сул тарафи олдида эса олий бош қўмондон қариндошлари ва иттифоқчилари қисмлари саф тортган. Бу қисмлар қушинга истаган пайтда кўмак беришга шай турган. Иккинчи қаторнинг барангарда олти бўлук ўз илгори — *ҳиравул* билан урин олган. Айни шунча бўлук ва ҳиравулга жувангар ҳам эгалик қилган.

Иккинчи қатор барангари ва жувангари олдида юқоридаги тартибда биринчи қатор қисмлари жойлашган. Биринчи қатор олдида бош илғор — *ҳиравули бузург* ёки *манглай* ҳаракат қилган. Енгил суворийлардан пборат икки бўлук — *қаравул* қушини қўққисдан бўладиган ҳамладан сақлаш, душман кучларининг ҳаракатини кузатиш билан банд бўлган¹.

Муҳолиф лашкарда қочиш белгилари ва мағлубият аломати зоҳир бўлиб қолгач, уни таъқиб этиш учун чапдаст суворийлардан тузилган *қувғунчи* тайин қилинган. Қувғунчилар шикаст топганларга шундай шиддат билан ҳамла қилганки, душман отлиқларида от суришга мажол, пийёдалар учун қочишга паноҳ қолмаган.

Қалъа ёки қўргонга чекиниб, мустаҳкамланишга улгирган ғаним *муҳосара* қилинган.

Қалъа деворлари яқинида *манжаниқлар* қурпилиб, ғалтаклар устига ўрнатилган *арродалар* тикланиб, қамалдагиларга қарата ҳар тарафдан тошлар иргитилган. Раъдлар ишга солинган. *Борулар* остидан *нақблар* кавланган. Деворларда очилган *рағналар* орқали аскарлар селдай ичкарига ёпирилиб кирабошлаган. Қалъага чор тарафдан мўр — малаҳдай ёпирилиб келаётган аскарлар қамал аҳли томонидан отилаётган ўқ, найза, тош баъзан ёнаётган моддалардан сақланиш учун бошларига қалқоп ёки *тура* тутиб, деворларга қўйилган *шотулар*, ё бўлмаса ташланган *каманд* ва ҳалқалар ёрдамида юқорига кўтарилган.

¹ Қараг: Уложение Тимура... б. 83-90.

Темурбек Дамашқ шаҳри яқинидаги бир қалъани қамал қилади. Қалъа мустаҳкам бўлиб, у узоқ муддатли мудофаа учун зарур қурол-яроғ, озиқ-овқат, ем-хашак билан таъминланган, мудофаачиларга Яздар номли саркарда бошчилик қилар эди. Аввалига Соҳибқирон бу қалъага унча эътибор бермайди. Бошқа зарурроқ юмушлар, яъни Дамашқ шаҳри аҳлидан берилган омонлик учун туланадиган тоvon-мол дунё, от-улов, жория ва хизматкорлар йиғиш билан машғул бўлади. Ушбу иш дундирилгач, Темурбек юқорида зикр қилинган қалъа сари юзланади. Қалъа баланд, *бурж ва борулари* мустаҳкам эди. Уни бир ҳамла билан қўлга киритиш мумкин эмаслигини сезган Соҳибқирон муҳосара қурол-яроғларини ҳозирлашни амр қилади. Жаҳонгир ишнинг қалъа деворлари ёнида ундан баланд бўладиган тупроқ уюми — *саркўб* тиклашдан бошлайди. Минглаб черик аҳли амир Жаҳоншоҳ раҳбарлигида теварак-атрофдан ўтин, ёғоч, шох-шабба тўплаб, устидан тош ва тупроқ тўкиб, саркўб барпо этади. Қад ростлаган саркўбга кўтарилган темурий аскарлар қалъа ичида турганлар устига турли қуроллардан ўт ёғдиради. Қалъа рўпарасига ўриатилган манжаниқлардан иргитилган тошлар билан деворларда рахвалар очилади, унинг остидан нақб — ерости йўллари қазилиб, боруларга илгаклар ташланади, зич қўйилган нарвоплардан жангчилар қургонга ёпирилади. Бундай зўр ҳужумни кутмаган мудофаачилар сафида саросима бошланади ва улар қаршилик кўрсатиш бефойдалигини англаб етгач, муҳосаранинг йиғирма тўққизинчи куни Темурбекдан омонлик тилаб, унга қалъани топширади.¹

Темурбек қўшини забт этилган қалъа, шаҳар ва вилоятларни ўзбошимчалик билан ғорат қилиш ҳуқуқидан бутунлай маҳрум эди. Агарда бирор шахс, Соҳибқиронга «ота ёки бола ўрнида бўлса ҳам, ёки заррача бўлса ҳам ноҳақлик кўрсатса, ёки наҳбу — ғорат тўғрисида сўз очса, зинҳор унинг мол-мулкию қони (беҳудага) оқизилар, унинг ҳурмати ва ҳарамини таҳқир қилинар эди. На надомат, на шафоат тилаш унга нажот қилмас, аҳли ва хизматкорлари унга наф қилмасди ва бирор кимса томонидан «у билмасдан шундай (иш) қилиб қўйди», —

¹ Қараг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 232—234-бетлар.*

дейилмасди. Бу, гўё бузилмас (қатъий) қондаю емирилмас (мустаҳкам) бино эди»¹.

Фақат оммавий талон-тарожга рухсат берилгандан сўнги на юришда пштирок этаётган ҳар бир киши, ҳоҳ у номдор лашкарбоши бўлсин, ҳоҳ оддий аскар бўлсин, бундан қатъий назар тенг ғанимат олиш ҳуқуқига эга булар, кимки бирор улжани биринчи бўлиб қўлга киритса, ўшанга эга булар эди.²

Темурбек уз тасарруфига киритилган мамлакат ва юртлардан улжа олинган мол-дунё, яроғ-аслаҳа, қимматбаҳо буюмлар, зебу зийнатларни салтанат хазинасига бекаму кўст келиб тушишини қаттиқ назорат қилар, асир олинган олимлар, фозиллар, меъморлар, шариаат аҳли, наққошлар, тўқувчилар, тоштарошлар, тикувчилар, дурадгорлар, *жибачилар*, *ахтачилар*, чодир тикувчилар, *сирчилар*, қушчилар, ёйчилар ва ҳ, аҳли пешани иложи борица заҳмат ва зарарсиз бир ерга тўплар эди. Жам қилинган фазилат соҳиблари, аҳли ҳунар ва бошқа турли касб агалари номдор бек ёки амирлар кузатувида Самарқандга етказилар эди.

Кўн ҳолларда Соҳибқирон обод ва кўркем, маданияти туркираб яшнаган, маъмур шаҳар ва кентларни, вилоятларни горат қилишдан ўзини тияр, у ерлардаги муборак қабристонлар, машойих ва ақобирларни зиёрат қилар эди.

Унинг бундай феъл-у ҳўйидан бохабар бўлган юрт арқонлари унга пешвоз чиқиб, пешкашлар қилиб, ўз халқига омонлик тилар эди. Икки орада сулах тутилиб, Темурбек қўшини илгарилар кетар эди.

Соҳибқирон жангларда мардлик ва қаҳрамонлик намуналари кўрсатган ҳар қандай рақибини ҳурмат қилар, жангчиларини ундан ўрнат олишга ундар эди. Бунга тарих шоҳид.

Эрондаги Кермон вилояти ҳукмдори Султон Аҳмадга қарашли Аллинжак номли қалъа бошлиғи Алтун қўл остидаги уч юз чоғлик кишиси билан Темурбекка қаттиқ қаршилик кўрсатади³. Соҳибқироннинг саркардаларидан Темур Қўтлуғ Алтун томонидан қилинган шабхун — тулғи ҳужум пайтида ўлдирилади. Вақт-вақти билан қалъадан ташқари чиқиб, Темурбек аскарлари устига қилинган ҳуружлар мовароуннаҳрликларни давг аҳволга солиб қўяди.

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 247-б.

²⁻³ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 131-бет.

Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, Темурбек қалъани ўн икки йиллик қамалдан сўнг фатҳ этади¹. Навбатдаги ғоратларнинг биридан қайтган Алтун қалъа дарвозасининг ўзи учун берkitиб қўйилганлигини кўради. Булак бошпаноҳи бўлмаган Алтун тақдирга тан бериб, Темурбек ҳукми остида турган, ҳозирги Эрон Озарбайжонига тааллуқли Маранд шаҳри томон ноилож йўл олади.

Алтуннинг қурол-яроғсиз ва аскарсиз ёлғиз ўзи келганлигидан воқиф бўлган Маранд доруғаси дарҳол унинг бошини танидан жудо қилади. Бу нохуш воқеадан изтиробга тушган Соҳибқирон афсус-надоматлар чекади. Сўнгра ўз яқин кишиларидан бирини Марандга юбориб, Алтун жонига қасд қилган доруганинг мол-мулкни мусодара қилади ва унинг ўзини қатл этишга буйруқ беради.

Соҳибқирон бирор ҳисор, шаҳар ёки вилоятни қанча вақт ичида забт этиш мумкинлигини олдиндан яхшилаб ҳисоблаб чиқар ва саркардалардан белгиланган муддатда ҳарбий ҳаракатларни ниҳоясига етказишни қатъий талаб қилар эди.

Ибн Арабшоҳнинг ҳикоя қилишига кўра, 1400 йилнинг 9 августида Темурбек улкан черик билан Сивосга етиб келади. Тарихчиларнинг ёзишича, Сивос Туркиянинг ажойиб ва чиройли шаҳарларидан бири бўлиб, ғоят гузал манзилда жойлашган эди. Шаҳар мустаҳкам қургони, маҳобатли иморатлари, тарихий обидалари, кўркем мақбаралари билан маълум ва машҳур эди. Ҳавоси муътадил, суви зилол, халқи ўта ҳимматли ҳамда ҳамиятли бўлиб, одамининавандлик, тақаллуф, тавозеъ ва пазат-ҳурмат қондаларида етуку баркамол эди. Сивос Қорадеңиз ва Арманистонга туташ бўлиб, унга Туркия султони Боязед 1 Илдиримининг тўнғич ўғли Сулаймон ҳоким эди.

Сивоснинг осонгина таслим бўлмаслигини пайқаган Темурбек шаҳарни ўн саккиз кунлик муҳосарадан сўнг фатҳ этишга аҳд қилганлигини баён этади. Ҳақиқатдан ҳам Сивос ўн саккиз кун давом этган жангу жадалдан сўнг 1400 йилнинг 26 августида забт этилади.²

Темурбек ўз тасарруфига олмоқчи бўлган улус

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 134-135-бетлар.

² Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 194-195-бетлар, II китоб, 72-бет.

юртнинг ҳукмдорларига, лашкарбошиларига мактуб ва элчилар йўллаб унинг амрларига бўйин эгиб, *муқотала* ва *муқобаласиз* Суюрғатмишхон (1370—1388) ҳамда Маҳмудхон (1388—1402) ёки Соҳибқирон Темурбек кўрагон исми билан хутба ўқитиш, шу тартибу расмга кўра пул зарб қилиш, тобе ва итоатда бўлиш, у ўтказаетган сиёсатни сўзсиз тан олиш каби талабларни қўяр эди. Қўйилган шартларга майллик кўрсатганларни ҳурматлар, уларга иззат-икромлар кўрсатар, совга-саломлар тортиқ қилар, халқига омонлик берар эди.

Темурбекнинг талабларини назар-нисанд қилмай, у юборган элчиларни қатл этишга ботинган баъзи жойларнинг раҳбарлари аёвсиз жазоланар, мамлакати горатга дучор қилинар эди.

1400 йилнинг сентябр-октябр ойларида Ҳалабга етиб келган Шом ҳокими Сайди Судун Темурбек жўнатган, юқорида қайд этилган мазмунга яқин фармонни кўзга олмай, дипломатия қоидаларини оёқости қилиб, мактуб келтирган элчига ҳамла қилади ва унинг бошини кесади. Элчининг ноҳақ қурбон қилиниши Соҳибқирон газабини кўзгайди ва Ҳалаб аҳлининг қирғин-барот қилинишига олиб келади¹.

Одатга биноан ғалаба ҳақидаги фатҳномалар мамлакатнинг ҳар бир чеккаси томон чопарлар орқали етказилган. Бу ҳуמוюн фатҳ овозаси рубъи маскунининг барча ўлкаю вилоятларига тарқалган, хутба ва пул зарби Соҳибқирон номи ва лақаби билан шарафли қилинган.

Юришдан фатҳу зафар қучиб қайтган музаффар қўшини Мовароуннаҳр халқи томонидан жуда катта хурсандчилик, шоду хуррамлик ва тантаналар билан қарши олинган. Сочқи сочиш, пешкашлар келтириш шрти амалга оширилган. Олий бош қўмондоннинг шаънига ҳамду санолар, саломатлигига шукрлар айтилиб, муҳтожларга хайру садақалар улашилган. Дорус-салтана Самарқандда бир неча кун мобайпида дастурхонлар ёзилиб, тўш шодиёналар авжига чиққан. Хосу омга туҳфалар қилинган, ошлар тортилган².

Темурбекнинг саркардалик салоҳияти шунингдек, унинг бир неча бор кам сонли черик билан қўрқув билмасдан кўп сонли ганим лашкарига қарши жанг олиб

¹ Қаранг: *Ибн Арабшар*. Ажойиб ал-мақдур... I китоб, 199—205-бетлар.

² Қаранг: *Ғийасаддин Али*. Дневник похода... б. 185—188.

борган чоғларида яққол кўзга ташланади. «Қанчадан қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изин билан катта гуруҳлар устидан галаба қилган»¹ лигини, оз ўт кўп ўтишини кўйдиришга қодир эканлигини ялши билган Соҳибқирон қўшинча сон жиҳатдан зиёд бўлган ёв кучларига юзма-юз чиқиб, ўзига хос бўлган чора-тадбирлар кўмагида нусрат қозонар эди.

Шарафуддин Али Яздийнинг мана бу сатрларига диққат қиламиз: Мовароуннаҳр вилоятлари бошдан оёқ мухолифлар ва душманлар таъсири доирасида бўлганлигидан ҳар бир жойда душман лашкарининг қандайдир бир катта тўпи ўрнашиб олиб, ҳар ким ўз ўрнини бор кучи билан муҳофаза қиларди. Шунга қарамай осмондай қудратли Соҳибқирон ул днёрга бормоққа азм айлади ва Парвардигор кўмагидан умид қилган ҳолда, олти юз киши йўлга отланиб, шабгир қилиб, таваккал юзини йўлга қаратди. Жайхун сувидан ўтганларидан сўнг, шабгир қилиб, тонгга яқин Найистонга етдилар. Ўша кун и бир чорбоғда бекиниб турдилар ва отлар йўл чарчоғидан тин олди. Сўнгга Жўйбори мавзесидан шабгир қилиб, Хузор томондан юриб Қаршини ўраб олдилар. Амир Муне навкарларидан бир тўпи ўша ерда эди, барчасини банди қилдилар. Қайсарнинг қариндошлари — Анонжак, Кўдаҳ ва Ўрдушоҳ ўз қавмлари билан қочиб қолдилар. Дуваррака ва Шайх Али баҳодир эса савдогарларни душманлар деб ўйлаб, улар билан жанг қилдилар ва голиб чиқиб, тўрт боғлам кимхоб ўлжа олиб, Ҳазрат Соҳибқирон олдига олиб келдилар. Ул Ҳазратнинг буйруғи билан уларнинг ҳаммасини, кам-кўстисиз эгаларига қайтардилар. Қаравунас² лашкаридан беш минг киши Кўзи — мундоқ³ мавзеида турардилар. Амир Сулаймон Ясавурий уларга бориб қўшилди. Баротхожа ва Ҳиндушоҳ ҳам ўз лашкари билан уларга бирикди. Анонжак ва Кўдаҳ Хузор яқинидан ўтиб, уларнинг қошига кетдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг бу аҳволдан хабари йўқ эди. У кун боғиш олдидан Қаршидан отланиб, ярим кечада Навқатга⁴ етиб борди. Ўша ерда қаравунас лашкари ва улар ёнига тўпланган кўп (қўшин) ҳақида хабар тонди.

¹ Қуръон, 2-сура, 249-оят.

² Қаравунас — Чигатой улуси гарбий қисмида жойлашган турк-мўғул қабиалари.

³ Қамаш туманидаги Қизилтепа қишлоғи.

⁴ Қамаш туманидаги Қорабоғ қишлоғи.

Эҳтиёткорлик шартига амал қилган ҳолда, ўша заҳоти ҳовли-жойлар орасидан чиқишга буюрди ва ўша кеча Навқатнинг ташиқарисидида чўлда тунади... Шу пайт амир Жаку отдан йиқилиб, шундай қаттиқ лат едики, мпзожи яшаш йўлидан четга бурилди. Ҳазрат Соҳибқирон ўттизта мукаммал отлиқни унга қўшиб, Моҳонга юборди. Ўзи эса ҳиммат юзини қатъий равишда қаравунас лашкари билан жангга қаратди. Амирлар ва баҳодирлар барча ул ниятга қўшилиб, рози бўлди. Фақат Али Ясавурийгина ул фикрни маъқул топмади ва маслаҳатдан деб билмади. Қариндошлари бу ҳақда Ҳазрат Соҳибқиронга арз қилдилар. Ул Ҳазрат уни зурлик билан чақиртириб отлан-тирди.

Шайх Али баҳодир ва Оқбуга баҳодирни олтмишта аскар билан манглай тарзида жўнатди. Душманлар томондан Ҳиндушоҳ уч юз киши билан ланикар олдида келарди. Ҳар иккала томон манглайни бир-бирларига етиб жангга киришдилар. Осмоний қўллов Ҳазрат Соҳибқирон сипоҳига оз бўлишига қарамай, галаба ва ферузлик каромат қилди ва душман манглайини қувиб, уларнинг қўлигача етказдилар.

Бу галаба содир бўлгач, ул Ҳазрат тўхтаб, отларга дам бердилар. Ўша кунни пешин чоғи саодат ила яна отланиб, олти юз сипоҳни етти қўшинга бўлди. Зафарша-ноҳ сипоҳ душманлардан сон жиҳатдан жуда оз бўлган-ликлари учун Соҳибқирон жангчиларнинг кўнглини кўтариб, яхши сўзлар айтди. Уларни рағбатлантириш учун тиришмоқ ва жанг қилмоққа ундаб, гавҳар сочувчи сўзлар билан, бугун мардлар учун базм ва ишрат (купи) дир деди. Амир Довуд, амир Сарибуга, Ҳусайн барлос, амир Сайфуддин, Аббос баҳодир, Оқбуга баҳодир, Ҳинду, Элчи баҳодир, Дуваррака, Шайх Али баҳодир, Али Яса-вурий, Чубин ва Махмудшоҳларни ҳар бирини ўз жойла-рига қўйиб чиқди. Ўзи эса, қаравул тарзида олдинга юр-ди. Ёв яқин келгач, жувангар ва бурангарни тартибга келтириб, қўлни узининг ярқираб турган шон-шукўҳи билан беади. Жанг чоғи уч чуқ (тўп) бўлиб ҳужум қилсинлар, деб буюрди. Иккита томон сипоҳи бир-бирига ташланган чоғда мавлоно Бадруддин ва унинг ўғли қоч-дилар. Али Ясавурий ҳам иккита навкар билан қочмоққа юз тутди. Ҳазрат Соҳибқирон Тангри кумаги ила ҳу-жумга ўтди...

Ўшандай кўп сонли ва шон-шавкатли лашкар бир соат ҳам туриб жанг қилолмадилар ва жаҳонгир Соҳиб-

қироннинг бир ҳамласидан орқа угириб, қочмоққа юз тутдилар»¹.

Темурбекнинг қўшин қисмлари тоғли ҳудудларда ҳам муваффақият билан жанг ҳаракатлари олиб бориш, мустаҳкам қалъа ва ҳисорларда ўрнашиб олган душманини мағлуб этиш қобилиятига эга эди. Фикримизни Низомуддин Шомийнинг қўйидаги қайдлари билан мустаҳкамлаймиз.

Соҳибқирон қўл остидаги ҳарбий кучлар Андароба мавзеига етганда у ернинг мусулмон аҳолиси Темурбекдан ўзларини мажусийлар зулмидан ҳалос этишни илтимос қилади. Соҳибқирон гайридинийлар ўтказаятган азоб-уқубатга чек қўйиб мақсадида тезлик билан қўшин сафларини ростлайди ва мажусийларга қарши юради. Рустам баҳодир мирзо ва Бурҳон ўғлон бошлиқ қисмларини Катур қалъаси томон йўллаган Соҳибқирон ўз навбатида катта ҳарбий қисм билан қалин қор ичидан йўл очиб, оғир сўқмоқ ва доволар орқали баланд бир чуққига кутарилади. Барангар ва жувангар аскарлари қор билан қопланган жар ва дараларга учиб тушмаслик мақсадида белларига арқон боғлаб, чуққидан настига тушадилар. Темурбек қўшинининг кутилмаганда тўсатдан пайдо бўлганлигидан бохабар бўлган мажусийлар кучқуронини тоғ устига олиб чиқишади. Темурбек қўшини ганимларини кўпдан-кўп қўй-қўзиларини ўлжа қилади, уй-жойларини қўлга киритади. Асосий кучлар етиб келгач, тоғ тепасига чекинишга улғирган душманини бар-тараф этиш учун қисмларга тоққа кутарилишга ижозат берилади.

Қўшин қисмлари фармонни адо этишга киришади. Шайх Арслон ёвнинг кўп тўдаларини жувангар қисмлари қароргоҳи томон қўвлаб боради ва уларни мағлуб этиб аксарини асир қилади. Али Султон кофирларга бошқа тарафдан қирон келтиради ва уларнинг қўнимгоҳини эгаллайди. Мислсиз матонат ва қаҳрамонлик намуналари намоён бўлган амир Ғиёсуддин Шоҳмалик ёвнинг кучли зарбаларини қайтаради.

Мубашшир Тура ҳам ўзга жангчилар қатори туқнашувда жасорат кўрсатади. Мингли хожа бир гуруҳ сара баҳодирлар бошчилигида олға ташланади ва тоғ тепасига чиқиб олади. Суюнчак баҳодир ўз жангчиларини жанговар сафга тизиб душман билан шиддатли жанг қилади. Шайх

¹ *Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома... 157—160-бетлар.*

Арслон аскарлари ва мулозимлари ҳамроҳлигида тоғ тепасига чиқади ва у ерда жонлашиб олган мажусийларни қиличдан ўтказди.

Мусо, Ҳусайн Малик ва амир Ҳусайнлар ҳам оғир жанг олиб боришади.

Ўзга минглик ва туман сардорлари душман гуруҳларини, уларнинг истеҳкомларини қуршовга олади.

Уч кун давом этган саваш чоғида мажусийларнинг кўпчилиги қурбон бўлади. Тўртинчи кун кофирларнинг ақибларини чорасиз аҳвол ҳамда заифлик сабабли Темурбекка итоаткорлик курсатади ва аҳли учун омонлик тилайди. Соҳибқирон мажусийлар исломни қабул қилган тақдирдагина омонликка сазовор бўлишлари, бошлари амал сиртмоғидан ҳалос қилиниши мумкинлигини баён этади. Мажусийлар жонларини сақлаб қолиш, угил-қиз ва хотин-халажини тутқунликдан сақлаб қолиш ниятида ўз дивларидан воз кечиб, иймон келтиришади.

Соҳибқирон уларнинг ҳаммасига инъомлар бериб ва иззат икром курсатиб, ўз уй ва юртлари томон қайтишларига ижозат беради.

Аmmo бахти қаро мажусийлар ўз маконларига эсон-омон етиб олгач, исломдан юз угирадилар ва амир Шоҳмалик аскарларига тунда шабихуни қиладилар. Мажусийлар томонидан зоҳир этилган бу ҳаракат уларнинг Соҳибқирон қўшинлари томонидан тор-мор этилишига, хотин-халаж ва угил-қизларининг банди қилинишига, мол-мулкларининг талон-тарож бўлишига олиб келади.¹

ҚАРОР ҚАТЪИЙ, ШИКОЯТГА ЎРИН ЙЌҚ

Маълумки, Жўжихон авлодидан бўлган Тўхтамишхон отаси Тўйхўжа углон Ўрисхон томонидан қатл қилингандан сўнг Оқ Ўрдадан қочиб, 1376 йили Самарқандга, Темурбек ҳузурига мадад ва паноҳ излаб келади.²

Ўзоқни курабилувчи, ақли тегин ва тезфаҳм Соҳибқирон ёш, гайратли ҳамда истеъдодли хонзоданинг кўнглини кутариш, қўллаб-қувватлаш, лозим топса тўс-тўналондан боши чиқмай қолган Оқ Ўрда сиёсий-пўти-

¹ Қаранг: *Гийасаддин Али*. Дневник похода... б. 192—195.

² Қаранг: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ўрта... 287—288-бетлар; *Якубовский А. Ю.* Тимур... б. 61—62.

мой ҳаётига ўз таъсирини ўтказиб, у ерга ўзининг ишончли кишини ҳукмдор қилиб қўйиш мақсадида Тўхтамишхонни жеракли қурмат-аҳтиром билан қаршилайти, совға-саломлар, тортиқлар инъом қилади. Зарур қурол-аслаҳа, асбоб-анжом, от-улов ва қўшн билан таъминлаб, Тўхтамишхоннинг Оқ Ўрда таҳтига эга бўлиш йулида қилган барча юришларида кумак беради.¹

Яқиндан берилган мадад туфайли Тўхтамишхон 1378 йили Оқ Ўрдани қўлга киритади, 1380 йили Калка дарёси бўйида Мамайни маглуб этган Тўхтамишхон Сарой ал-Жадид, Сарой Боту, Саройчик, Ҳожитархон сингари шаҳарларни забт этади ва ўзини Олтин Ўрданинг мутлақ ҳокими деб эълон қилади.² Жўжи улуси раҳбарлигини куч билан қўлга олган Тўхтамишхон олиб борган сиёсат ва ҳарбий ҳаракатларининг асосий йўналиши жанубга, яъни қачонлардир Чигатойхон ва Хулағухон улуслари ҳисобланган Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонга қаратилган эди. Бу улуслар XIV асрнинг ўрталарига келиб, танаазулга юз тутган, ерлари Темурбек ва унинг фарзандлари томонидан эгалланмоқда эди. Ўз хатти-ҳаракатларини яқин ўтмишда жуда катта ҳудудда ҳукмронлик қилган буюк, эндиликда ўзаро уруш ва низолар туфайли майда булакларга ажралиб кетган, ўз умрини дугатаётган чингизийлар салтанатини қисман бўлса-да, қайта тиклашдек аниқ мақсадга қаратган ёш, ғайратли, шу билан бирга ўта баджаҳл Тўхтамишхон бир умр миннатдор бўлиши лозим тонилган ҳомийси ва мададкори Темурбек билан очиқдан-очиқ муносабатларни ёмонлаштириш, муҳолифатчилик қилиш кўчасига қадам қўяди. Соҳибқирон билан бўлган алоқаларни бутунлай узган Тўхтамишхон унинг тасарруфига кирган мулкларга тажовуз қилиш ниятида 1382—1384 йиллар давомида катта қўшин тузиш, уни керакли қурол-яроғ билан таъминлаш каби зарур чора-тадбир билан машғул бўлади. 1384 йилнинг ниҳоясида Тўхтамишхоннинг юз минг кишилиқ қўшини Дарбанд ва Ширвон орқали Кура дарёсидан ўтиб, Соҳибқирон мулки ҳисобланган Табриз остонасида пайдо бўлади. 1385 йил бошида шаҳар хон

¹ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрта... 288-бет. Егоров В. Л. Историческая география. Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., Наука, 1985, б. 64—65.

томонидан заёт этилгач, унинг чериги Марагага қараб ўради. Бу ердан ортига қайтган Тўхтамишхон лашкари йўл-йўлакай Озарбайжоннинг Маранд ва Нахичеван вилоятларини яқсон қилади. Юришни шу йўсинда яқунлаган хон қўшини Қорабогда тўпланади ва у ердан Олтин Урда сари жўнайди.¹

Келаси, 1386 йили Темурбекнинг айнан Аррон даштида қишлоқ учун тушганлигидан беҳабар Тўхтамишхон Озарбайжонга қайта юриш бошлайди. Олтин Ўрдалиқлар лашкари Дарбанднинг жанубидаги Самур дарёси бўйларида Темурбек аскарларига дуч келади. Булиб ўтган кичик жангдан сўнг Тўхтамиш қўшини шимол томон бурилиб кетади.²

1387 йили Тўхтамишхон Темурбекнинг Эрондалигидан фойдаланиб, Соҳибқирон салтанатининг марказий қисмларига ҳужум қилиш қарорига келади. Дастлабки зарба Оқ Ўрданинг маркази Сигноқ томонидан берилади. Сабронни эгаллай олмаган қўшин Ўтторга йўл олади ва у ерда унча катта бўлмаган Темурбекка тегишли аскарий гуруҳини мағлуб этиб, Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳудудига бостириб киради. Тўхтамишхон иккинчи йўналишдаги зарбани Хоразм орқали амалга оширади. Самарқанд ва Бухоро қўршовда қўлинига қарамай, Тўхтамишхон бу шаҳарларни олишни уйдасидан чиқолмайди. Асосий қўроқли кучлар билан Широзда турган Темурбек қамалда қолганларга 30 минг кишилик мадад жўнатади. 1388 йилнинг феввалида Соҳибқирон бор армиясини бошлаб, душманга қарши йўлга чиқади. Тўхтамиш Темурбек билан юзма-юз туқнашшдан воз кечиб, зудлик билан Дашти Қипчоққа қайтиб кетади.

Тўхтамишнинг Олтин Ўрдадан бир неча чақирим масофада жойлашган Самарқанд ва Бухоро вилоятларига қилган ҳужуми, унинг муайян бир ҳудуд учун эмас, балки умуман Темурбекка қарши олиб бораётган сиёсатининг натижаси эканлигини Соҳибқирон англаб етган эди.

1383 йилнинг сўнгида ўз қўшинини рус, булғор, бошқирд ва бошқа халқлар ҳисобига мустаҳкамлаган Тўхтамиш яна Темурбекка қарши отланади. Қозоғистон чўллари ва Сирдарё бўйлаб ҳаракат қилган улкан қўшин-

¹ Қаранг: В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов... Т. 2. 6. 157; В. Л. Егоров. Историческая география... 6. 218—219.

² В. Л. Егоров. Историческая география... 6. 219.

нинг илғор қисми 1389 йил бошида Арис дарёсининг этагида жойлашган Зарнуқ шаҳри яқинида Темурбек томонидан исканжага олиниб, тор-мор этилади. Бу вақтда Тўхтамиш қўшинининг асосий қисмлари билан Сирнинг ўнг соҳилидаги Саброн шаҳрини эгаллашга беҳуда уринмокда эди.¹

Темурбек Тўхтамишхон томонидан амалга оширилаётган ганимлиқ ва гаразгўйлик саъи ҳаракатларга чек қўйишга ҳамда Соҳибқироннинг Эрон заминидаги мавқеининг кучайиб кетаётганлигини олдини олиш учун Олтин Ўрда ва Миср ўртасида тузилиши режалаштири-лаётган иттифоққа барҳам беришга мажбур бўлади. Натижада Темурбек 1391 йилнинг қиш фаслида Тўхтамишхонга қарши юришга азм қилади². Салтанатнинг турли вилоятларига тавачи ва чопарлар юборилиб, оммавий сафарбарлик ҳақида фармони олий эълон қилинади. Бир йилга етадиган озиқ-овқат, ем-хашак йиғини ва ҳозирлаш чоралари кўрилади. Ҳар бир жангчи бир ёй ва ўттиз дона ўқ, тиркаш ўқдони билан, бир қалқон, битта қўшимча от, ҳар ўн аскарда бир чодир, икки бел, бир кетмон, бир ўроқ, бир арра, бир теша, юз игна, ярим ботмон арқон, бир тери ва қозон бўлиш шарти қўйилади. Темур буйругига биноан улови бўлмаган навкарларга отлар берилади. Давлат хазинасининг эшиклари очилиб, амирлар, беклар, лашкарбошиларга сафар олдидан тортиқлар қилинади. Лашкарнинг жанговар руҳини кутариш мақсадида аскарларга совгалар улашилади.

Жам бўлган қўшин Самарқанддан йўлга чиқади ва Сирдарёдан кўприк орқали ўтиб, Тошкентга қараб юради. Қўшиннинг маълум қисмини Тошкентда ўтказишга қарор қилган Темурбек одатича шайх Маслаҳатнинг мақбарасини зиёрат этиш учун Хужандга боради. Тошкентга қайтиб келган Соҳибқирон безгак касали билан оғриб, қирқ кунгача ётиб қолади. Арқони давлат, беку умаро ва аҳли лашкарнинг кўнгиллари гамгин ва паришон бўлади. Дард аригач, Темурбек Дашти Қипчоқ юришига жиддий тайёргарлик кўра бошлайди. Бек ва нўёнларга

¹ Қаранг: В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов... Т. 2. б. 157; В. Л. Егоров. Историческая география... б. 219—220; Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Олтин Ўрда... 288—289-бетлар.

² Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда. 302 б; Егоров В. Л. Историческая география... б. 220. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. т. 2. б. 160—171.

туҳфалар қилади, сипоҳга ош бериб, барчаининг кўнглини хушнуд айлайди. Қўшинга қийин ва ўтиб бўлмас жойлардан бошлаб боровчи йўл бошловчилар — қажарчилар белгилайди. Бу гал қулавузлик, яъни, йўлбошловчилик қилиш вазифаси чингизий шаҳзода Темур қўтлуг ўғлон ҳамда Идигуӣ ўзбек, яъни, Едигей зиммасига юклатилади. Шу аснода Мироншоҳ кўрагон мирзо Хуросон лашкари билан келиб, ҳумоюн урдуга қўшилади.

Мамлакат ишларини идора қилиш вазифаси вақтинчалик Шоҳруҳ мирзо ва Жаҳонгир мирзоларга топширилади. Амир Лаъл билан амир Милкат амирзодаларга ноиб этиб тайинланади.

Барча ташкилий юмушлар ниҳоясига етгач, Тошкентдан 1391 йилнинг 22 январида қўзғалган Темурбек армияси Ўтрор томон йўлга чиқади. Рақибининг улкан қўшини билан келаётганлигидан чўчиган Тўхтамишхон у билан бўлажак туқнашувни иложи борича кейинга суриш мақсадида Темурбек ҳузурига ўз элчиларини туққизта чопқир от ва бир қанча шуиқорлардан иборат совға-саломлар билан юборади.

Хонининг элчилари орқали йўллаган узр-маъзур, тавба-тазарру ҳамда содиқ бўлиш ҳақидаги ваъдаларини диққат билан тинглаган Темурбек айтилган сўзларининг барчаси сохта ва найрангдан ортиқ нарсга эмаслигини яхши пайқайди. Лашкарбошилар, аркони давлат, амирзодалар, пуёнлар иштирокида ўтказилган ҳарбий кенгаш — машваратда Тўхтамишхонга қарши юришни давом эттиришга қарор қилинади.

1391 йил ҳут ойи охирларида икки юз минг кишилик қўшин Яса, Қорачуқ, Саброн орқали Сарик ўзан (Сари сув) мавзенига чиқади. Кўчли сел келиши туфайли қўшин бир неча кун шу ерда макон топади. Сел камайгандан сўнг Соҳибқирон қўшини дарёдан гузар орқали ўтади. Бир кун кечаси Идигуӣ ўзбекининг икки навқари қочиб, Тўхтамишхон урдугоҳига кетганлиги маълум бўлади. Қочоқларни тутиш мақсадида юборилган таъқибчилар уларни тополмай, қайтиб келади. Соҳибқирон икки кеча-кундуз йўл юриб толиққан қўшинини Ўлуг тоғ (ҳозирги Қозоғистондаги Қарсақпай қони яқинидаги Олтин чўку номи тоғ) ёнбағрига ҳордиқ олиш учун туширади. Ўзи эса хослари ҳамроҳлигида тоғ бошига чиқиб, тева-рак-атрофга, ястаниб ётган даштга назар ташлайди ва бу ерда мазкур юриш ҳақида хотира қолдиришга қарор

қилади¹. Фармони олийга кура жангчилар атроф жаво-
нибдан харсанг тошлар ташиб келиб, белгиланган жойга
тўнлайдилар. Уста тоштарошлар ишга тушиб, Соҳибқир-
оннинг Тўхтамишхонга қарши қўшин тортиб, ушбу мав-
зегга етганлиги тарихини тошга битадилар.

Туркий ёзувда нақш қилинган хотиранинг матни қў-
йидагичадир: Тарих етти юз тўқсон учта, қўй йил ёзининг
ора ой Туронининг султони Темурбек икки юз минг² че-
рик била ислом учун Тўхтамишхонни(нг) хониға йури-
ди. Бу ерга етиб, белгу бўлсун теб бу йубани қў-
нарни. Тангри нисфат бергай, Инишоллоҳ. Тангри эл
кишига раҳмат қилгай, Бизни дуо била ёд қилгай».

Едгорлик битгач, қўшин яна йўлга чиқади: Илоичуқ,
дарёсини убури қилгач, саккиз кеча ва кундуз тинимсиз
от суриб толиққан Темурбек синоҳни Анақарғуй (Қозо-
ғистондаги ҳозирги Анақарқуюн) мавзегига туширади.¹

Беш-олти ойдан бери ганим кетида изма-из келаёт-
ган қўшиннинг озиқ-овқати деярли тугаш арафасида эди.
Соҳибқирон қўшин бекларига иложи борича ун, бугдой,
арпа каби озиқ-овқат маҳсулотларини тежашни буюради.
Аскарлар биёбондаги қўшларнинг тухумларини пишириб
ейиш ҳамда атала — *буламуқ* ичиш билан қаноатланади.

Огир вазиятдан чиқиш, яъни қаҳатдан халос бўлиш-
нинг бирдан-бир иложи *чарга* ови қилишга амр қилина-
ди. Ов жуда муваффақиятли бўлади, кўплаб жайрон,
ёввойи эчки, кийик ва бошқа саҳро жониворлари ўлжа
қилинади. Ёмиш муаммосини ҳал қилган Темурбек са-
фарни давом эттиради. Лашкар денгизмонанд жуш ва
хурушга келиб, тартиб ва қонда билан фавж-фавж, гу-
руҳ-гуруҳ бўлиб ёғи томон мутаважжих бўлади. Тобол,
Ейик (Урал), Самар дарёларидан кечиб ўтган қўшин
Ййк дарёси яқинида қўнишга қарор қилади. Амирзода
Мухаммад Султон баҳодир тутиб келтирган тилдан душ-
манинг яқиндалиги тўғрисида маълумотга эга бўлган
Соҳибқирон ражаб ойининг душанба куни қўшинни зуд-
лик билан Ййкни кечиб ўтишга бошлайди. Кўприкдан
дастлаб *манглай*, сўнг *қўл*-марказ ўтади. *Баранғар* ва
жуванғар лашкарига сувдан сузиб ўтишга буйруқ бери-
лади.

¹ Қаранг: Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда... 303—
304-бетлар; Якубовский А. Ю. Тимур... 6. 63.

² Содиқов Қ. Амир Темурнинг уйғур ёзуви битиги // Соғлом
авлод учун 1995 йил № 1.//

Бу орада душман қароргоҳини аниқлаш мақсадида жўнатилган разведкачи гуруҳ-қаравулнинг сардори амир Ику Темур қарши томон қаравулари, билан бўлган тенгсиз туқнашув пайтида қатлга етади. Икки тарафнинг соқчи бўлиналари тез-тез юзма-юз кела бошлайди. Бироқ, ёвнинг асосий кучлари ҳа деганда кўзга ташланабермайди.

Озиқ-овқатнинг соат сайин камайиб бориши, узоқ йўл босган аскарларнинг ҳолдан тойиши ҳисобига Темурбек армиясининг тинкасини қуришиб, унинг жанговар руҳини сусайтириш тактикасини усталик билан қўллаётган Тўхтамшихонни Умаршайх мирзо, амир Суюнчак, Султон Санжар, амир Ҳожи Сайфуддин ва амир Аббоснинг ўгли Усмои қўмондонлигидаги йигирма минг жаррор отлиқ аскарлардан иборат илгор қисм — манглай, охир оқибат тўхташга ва жангга киришга мажбур этади.

1391 йилнинг 18 июнида Самара вилоятининг Қундузча мавзеида Темурбек ва Тўхтамшихон ўртасида, икки томондан тахминан 400 минг аскар иштирок этган, ўша даврдаги энг даҳшатли ва йирик *масоф* — жанглардан бири бўлади.

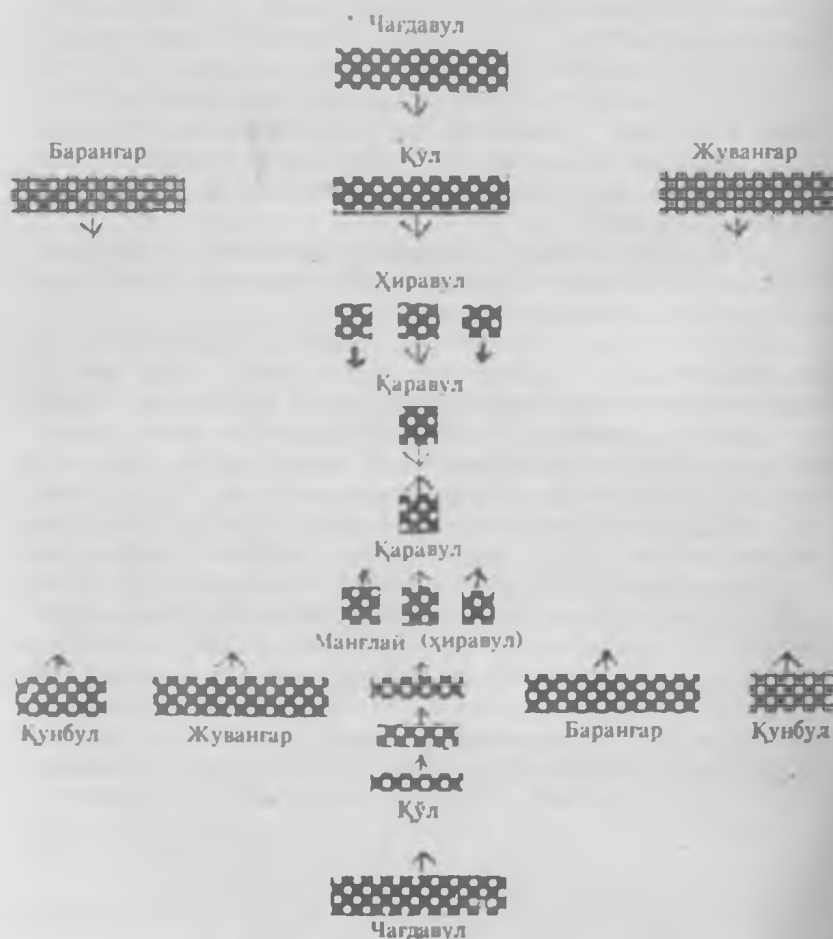
Ушбу жанг саҳнаси, Темурбек қўшинининг жанговар тартиби Низомуддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздий асарларида муфассал тасвирланган.

Ясолин тузишга бевосита Соҳибқироннинг ўзи раҳбарлик қилади. У қўшиннинг қисмларини жанг майдонига жойлаштиришда янги усулни қўллайди ва уларни *етти қўлга ажратади*. Султон Маҳмуднинг номи билан ораста қилинган ва марказга қўйилган қўлга бевосита амир Сулаймоншоҳ қўмондонлик қилади. Бу қўлнинг кетидан Темурбекнинг иккинчи қўли туради, унга бошчилик қилиш Мухаммад Султон мирзога буюрилади. Унинг ортидан бевосита Темурбек ихтиёрида бўлган 20 қўшун аҳтиёт қисм қилиб жойлаштирилади. Барангарга Амроншоҳ мирзонинг қўли қўйилади, амир Ҳожи Сайфуддиннинг қўли *қунбул-қанот* қўриқчиси вазифасини утайди. Жувангарга Умар Шайх мирзонинг қўли жойлаштирилади. Унга қунбул тарзда Бердибек, Сарибуга раҳбарлигидаги қўл туради. Бу қисмга ҳам жувангар, ҳам қўлни қўриқлаш вазифаси юклатилади. Марказ — қўл манглай — авангард билан таъминланади. Қўлнинг орқа томонида олий бош қўмондон, яъни, Темурбек қароргоҳи ўрнатилган чагдавул жойлаштирилади. Шу ерда бўлган аҳтиёт кучлар жангнинг тақдирини Темурбек фойдасига ҳал бўлишида катта роль ўйнайди.

Ул тарафда Тўхтамишхон ҳам ўз сипоҳини беш қўлга бўлиб, уларга хонзодалардан Тош Темур ўғлон, Бек Бориқ ўғлон, Элтиқмиш ўғлон, Али ўғлон, Жўжихон улуси умаросидап Алибек, Сулаймон, Қўнгирот Наврўз, Оқ бўта, бишлардан Айсаек, Ҳасанбек, Кўка ва Ёгли сингари Дашти Қипчоқнинг номдор саркардаларини бошлиқ қилиб, саф чекиб турарди.

Айтилганлардан келиб чиққан ҳолда Темурбек ва Тўхтамишхон қўшинларининг жанговар тартиби — ясолинни қуйидагича схемалаштириш мумкин.

Тўхтамиш армияси

Темурбек армияси

Темурбек жанг олдидаи аскарӣй қисмларга чодирлар тикиб, овқат пиширишни, емак билан машгул бўлишни буюради. Жангчилар ўт ёқиш ва емак пиширишга тутинади. Нусратпаноҳ қўшинининг бу даражадаги виқор ва сабоғи Тўхтамишхон лашкарини нафақат таажжубга, балки гулгулага солади.

Соҳибқирон жидол ва қитолга шуру қилмасдан аввал отидан ерга тушади. Сидқ ва ниёз юзидан икки рақъат намоз ўқиб, Тангридан нусрат ҳамда зафар тилайди. Шундан сўнг ҳар икки қўшиннинг диловарлари ва икки мамлакатнинг сафдорлари жалодат майдонига қадам қўйиб, тўқиш бошлайдилар. Даставвал амир Ҳожи Сайфуддин ўз рўнарасида турган ғанимининг жувангарига ҳамла қилади ва уни синдиришга муяссар бўлади.

Душман қисмининг сафи бир-биридан айрилиб қочмоққа юз тутати. Шу пайт душманининг бир неча бўлимлари амир Ҳожи Сайфуддин аскарларига ҳужум қилиш ниятида унинг изига тушади. Душман режасини ўз пайтида англаб етган амир Жаҳоншоҳ ўзининг лашкари билан тебраб, бу ғуруҳнинг йўлини тўсади.

Амирзода Умаршайх баҳодир журъат шамширини ғилофидан сугириб, ўз аскарлари билан хасм барангарига ташланади.

Тўхтамишхон Соҳибқирон қўли билан жанг қилишга ботинолмай, у ердан юз угиради ва амирзода Умаршайх қисмларига қараб юзланади. Бироқ амирзода унга қаттиқ қаршилиқ курсатади ва у ердан тебранмакни хаёлига ҳам келтирмайди. Иш чиқмаганини кўрган Тўхтамишхон Шайх Темур ва Салдуз қўмондонлигидаги қисмларга ҳужум қилади. Темурийларнинг кучли тирборонига дуч келишига қарамай Тўхтамишхон Салдуз фавжини яксон қилиб, ўртасидан ёриб ўтади. Шундан сўнг мирзо Умаршайх ўз одамлари билан хон қаршисига чиқиб, уруш бошлайди. Маъракагоҳнинг бошқа жойларида ҳам Темурбек аскарларининг қўли баланд келабошлайди. Охиrhoқибат Дашти Қипчоқ лашкари фпрор йўлини тутати.

Жанг Темурбекнинг тўла устунлигида ўтади. Бутунлай тор-мор этилган Тўхтамишхон қўшини қолдиқлари Волгага қадар таъқиб қилинади. Катта миқдордаги ғаниматни қўлга киритган музаффар қўшин жангдан кейинги йигирма олти кунлик ҳордиқдан сўнг келган

йўли билан юртига қайтади. Ун бир ой давом этган ҳарбий сафар ниҳоясига етади.¹

Олтин Ўрданинг ушбу мағлубияти унинг иқтисодиятига, ижтимоий ва сиёсий ҳаётига унчалик зарар етказмади, салтанатининг тақдирини узил-кесил ҳал қилмади. Тўхтамишхон Соҳибқирон билан олиб бораётган сиёсий курашнинг давом эттириш учун ҳали етарли куч-қувватга эга эди.²

ТУФОН

1394 йилнинг кузида Темурбек қўшинларининг Шимоллий Озарбайжонда турганлигидан фойдаланган Тўхтамишхон Дарбанддан ўтиб, Ширвоннинг кент ва туманларини ғорат қилишга киришади. Бундан хабар тоилган Соҳибқирон хон билан қайта туқнашишдан ўзга чора¹ йўқлигини англаб, юришга тайёргарлик куришга фармон беради. Қўшиннинг юриш яроғи, озиқ-овқати, кийим-кечаги назардан ўтказилиб, хосу омга маош-улуфга улашилади.³

Қиш фаслини Қура дарёси ёқасидаги қишлоқ, яъни қишлолда ўтказган Темурбек қўшини баҳорнинг дастлабки илқ кунларида Дарбанд томон йўлга тушади.⁴ Шарафуддин Али Яздийнинг таъкидлашича, туркий халқлар одатига биноан, жувангар қўшиннинг олдида ҳаракат қилган. Ўрни келганда шуни қайд этиш лозимки, туркий ва мўғул халқларининг урф-одатига қўшин қанотларининг унг ва сулга тақсимланиши бу халқларнинг дунё томонлари ва қисмлари орасидаги писбатни аниқлашдаги аъъанавий тушунчаси билан бевосита боғлиқ бўлган.⁴

Темурбек юриш чоғида, уруш ҳаракатлари вақтидаги қонун ҳамда қондаларга сўзсиз амал қилишни ўқдирган ҳолда Тўхтамишга Шамсуддин Олмалиқни элчи қилиб

¹ Қаранг: *Егоров В. Л. Историческая география...* б. 220; *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда...* 302-бет; *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* т. 2, б. 172—173.

² Қаранг: *Егоров В. Л. Историческая география...* б. 220; *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда...* 308-бет; *Якубовский А. Ю. Тимур...* б. 63.

³ Қаранг: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда...* 309-бет; *Хизриев Х. А. Нашествие Тимура на Северный Кавказ // Вопросы истории.* 1982, № 4, б. 47.

⁴ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* Т. II, б. 174.

юборади.¹ Тўхтамиш ўрдусига келган элчи хонга Соҳибқирон мактубини топширади ҳамда у айтган гапларни баён қилади. Тўхтамиш, Али Яздийнинг ёзишича, Темурбек билан сулҳ тузиш тараддудига тушган, аммо, баъзи бир саркарда ва нўёнларнинг таъсирида ўз фикридан қайтган ва дагал мазмунда битилган жавоб хатини элчига топширган. Элчи Албуруз тоғининг этакларидаги Самур водийсида вақтинча қурилган Темурбек қароргоҳига қайтиб келади ва Соҳибқиронни музокара натижаларидан бохабар қилади.

Дашти Қипчоқ хони билан сулҳ тузиш нияти рўёбга чиқмаган Темурбек қўшинини жанговар тартибга тизиб, Дарбанд довонидан ошиб, Доғистоннинг Тарки (ҳозирги Маҳачқала яқинидаги) шаҳри атрофида дам олиш учун тушади. Шу чоғда Тўхтамишхон Соҳибқирон ҳузурига ўз айғоқчиси Ўтроқни элчи сифатида жўнатади. Соҳибқирон лашқаргоҳига яқин келган элчининг у ердаги аскарларнинг қўлингидан қўти ўчиб, зудликда хон қошига қайтади ва Тўхтамишхонга бу ҳақда хабар беради. Тўхтамишхон иккиланмасдан Қўйсу дарёсидаги кечикнинг муҳофазасига Қазанчи нўён бошчилигидаги ўз армиясининг ҳиравулини ажратади.² Темурбекка қарашли қаравул — разведка бу ҳақда Соҳибқиронни хабардор қилади. Соҳибқирон катта бир суворий гуруҳга саркардалик қилиб, ганим ҳиравулига қарши юради ва уни биринчи ҳамладаёқ мағлуб этади.³

Шундан кейин Темурбек қўшини Чечен — Ингушия ҳудудларига қадам қўяди. Сунжи дарёсининг Терекка қўйилиши ўнг қирғоғида *лашқаргоҳ* учун жой тайинланади. Соҳибқирон Терек дарёсидаги мавжуд кечикларни кечикмасдан эгаллаш ниятида Сунжининг этагига қараб, унинг ўнг ва сул қирғоқлари бўйлаб тез ҳаракат қилади.⁴

Тўхтамишхон Темурбек келгунга қадар Терекдан ўтиб, мудофаа иншоотлари қуришга, дарёнинг чап қирғоғини арава, дарахт, чапар ва туралар ёрдамида мустаҳкамлашга улгирган эди.⁵ Шунга қарамай, Темурбек Тўхта-

¹ Қаранг: *Егоров В. Л.* Историческая география... б. 160.

² Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... т. II б. 119, 174; *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 47.

³ Қаранг: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Олтин Ўрда... 310-бет; *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... т. II, б. 119, 175; *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 47.

⁴ Қаранг: *Хизриев Х. А.* Нашествие... б. 47.

⁵ Қаранг: *Хизриев Х. А.* Кўрсатилган асар. 5-ша бет.

мишхоннинг қиравулини янчиб, Сунжи дарёсини жанг билан кечиб ўтади. Эртаси кечик топиш шунингдек, озиқ-овқат ва ем-хашак тайёрлаш мақсадида Соҳибқирон Терекнинг ўнг соҳили бўйлаб Жулат томонга юра бошлайди. Тўхтамишхон ўз рақибининг дарёдан ўтишига йўл қўймаслик учун қаравул ажратади ва бу соқчи қисм дарёнинг чап қирғоғи ёқалаб мовароуннаҳрликларни тинимсиз кузатиб боради.¹ Иккала қўшин уч кун давомида шу алфозда аста-секин ҳаракат қилиб боради. Учинчи кунги Темурбек лашкаргоҳда бўлган аёлларга дубулғалар кийишини, эркакларга эса иккитадан от олиб лашкаргоҳни тезда тарк этишни амр қилади. Қароргоҳда эрлар шаклига кирган аёллар, улар назоратидаги гуломлар ва асирлардан ўзга жонзот қолмади. Тунни бедорликда ўтказган Темурбек Тўхтамишхон соқчи гуруҳининг кўзини шамғалатиб, Терекдан кечиб ўтишга муяссар бўлади.²

1395 йилнинг 14 апрель сешанба кунги Тўхтамишхоннинг армиясини жанговар сафга тизиб, жанг қилиш мақсадида келаётганлигидан хабар топган Темурбек қўшиннинг манглай (ҳиравул), барангар ва жувангар қисмларини олға юритиб, душманга қарши боради. Шу кунги ҳар бири 300 минг атрофидаги икки армия бир-бирига яқин масофага келиб, ўз қароргоҳларини ўрнатади ва тунни эртанги кунги булажак ҳал қилувчи тўқнашув ҳаёлида ўтказadi. Ўзининг жанг олиб бориш тамойилларига содиқ Темурбек қўшин тавачиларига ўрдугоҳнинг гирд айланасини мустаҳкамлаш ва ҳифзлаш, ўзининг эҳтимолдан ҳоли бўлмаган тунги ҳамласини барқараф этиш чораларини куришга амр қилади. Қароргоҳ атрофида хандақлар қазилиб, ичига мўндулар ўрнатилади, чапарлардан тўсиқ ҳамда говлар бунёд этилади. Ёш хандақлар олд томондан қазилган ташқи хандақлар билан муҳофазаланади. *Ўрдугоҳда* бемақсад у ёқдан бу ёққа юришман қилинади.³

Жанг майдони сифатида иккала лашкарбоши ҳам ҳозирги Шchedринский ва Шелковский қишлоқлари орасидаги, отлиқлар бемалол ҳаракат қилаоладиган кенг даштни танлайди.⁴

¹ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* Т. II. 6. 170; *Хизриев Х. А. Кўрсатилган асар. Ўша бет.*

² Қаранг: *Клавизо Руи Гонсалес. Дневник...* 6. 143—144; *Хизриев Х. А. Нашествие...* 6. 48.

³ Қаранг: *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда...* 310-бет;

⁴ Қаранг: *Хизриев Х. А. Нашествие...* 6. 48.

1395 йилининг 15 апрель чоршанба кўни Темурбек ва Тўхтамишхон қўшинлари ўртасида иккинчи марта ўша даврнинг энг катта ва даҳшатли жанги бўлиб ўтади.

Соҳибқирон бу гал ҳам ўз аскарларини 1391 йилдаги жанг чоғидаги жанговар тартибга тизиб, етти қўлга бўлади. Марказда қўл, унинг олдида асосий ҳиравул (манглай), ортида эса чагдавул жойлашган. Қўшиннинг ўнг қанотида барангар ва жувангар ҳиравуллари билан ўрин олган.¹ Асосий ҳиравул бошқа қўлларга нисбатан олдинда юрган ва душман сафларини ёриб ўтиш вазифасини ўтаган. Чагдавул бошқа қўлларга мадад жўнатгани ҳамда қўлнинг кет қисмида жойлашган олий бош қўмондоннинг кузатув таянчини муҳофаза қилиши керак бўлган. Шундай қилиб, асосий кучларни ҳимоя қилувчи қисмларни янчиб ўтган қарши томон албатта, бошқа қисмларнинг зарбасига дуч келар эди.²

Биринчи қатор енгил қўролли жангчилардан ташкил топган бўлиб, асосан жангни бошлаб бериш, душман сафларини пароканда қилиш ва саросимага солиш билан банд бўлар эди. Огир қўроллар билан қўролланган иккинчи қатор душманининг асосий зарбасини даф этишга мўлжалланган эди. Марказда жойлашган қисм, яъни қўл (гул) қўшиннинг ўзагини ташкил этар ва жангнинг тақдирини кўп ҳолларда ҳал қилар эди. Қалъа ва қўроғонларни қамал қилишда, мудофаа жанглари олиб боришда қўл келувчи пиёда аскарлар бош ҳиравул (манглай), қўл, барангар ва жувангар олдида ўрин олади. Ўнг ва сўл қанотларнинг илғор қисмлари ҳамда чагдавул фақат суворийлардан иборат эди.

Тактик назардан бу ҳарбий қўшилмалар мустақил равишда ҳаракат қилар ва фақат олий бош қўмондонгагина бўйсунар эди.³

Ясолнинг бу тартибда тузилиши бир қатор афзалликларга эга эди. Биринчидан, у отлиқ ва пиёдаларнинг ёвга ёпирилиб, кучли зарба бериш, тинимсиз ҳужум учун қулай вазият яратиш, иккинчидан, ҳиравул ҳамда чагдавул паноҳида қўшиннинг икки қаторга тизилиши айлана мудофаанинг мустаҳкам бўлиш имкониятини туғ-

¹ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда... 311-бет; Хизриев Х. А. Нашествие... б. 49.

² Қаранг: Заходер В. И. Империя Тимура // Исторический журнал. 1941, № 6. б. 88. Хизриев Х. А. Нашествие... б. 49.

³ Қаранг: История Узбекской ССР. В 4-х т. Т.1., Ташкент, 1967. б. 455. Хизриев Х. А. Нашествие... б. 49.

дирар, душманининг қанотдан ёки айланиб ўтиб, орқа томондан зўр беришига тўсқинлик қилар эди.¹

Темурбек қўллаётган ҳарбий усулнинг устун томонларини 1391 йилги жанг чоғида пайқаб олган Тўхтамышхон ҳам ўз армиясини жанггоҳда худди рақибидек жойлаштиради.

Чоршанба куни қуёш ўз заррин нурларини ер юзига сочиши билан маърака майдони жунбушга келади. Қарама-қарши томон қўшинлари жанговар байроқларни кўтариб, такбир нидосини айтиб, бир-бирига юзланади. Жанг муқаддимаси Олтин Ўрдаликларнинг Кунча ўғлон, Бек Ёрлиқ ўғлон, Оқтау, Довуд Суфи ва Удурқу қўмондонлигидаги қўшилмаларининг Соҳибқирон қўшинининг жувангарига қаттиқ ҳужуми билан бошланади.² Сул қанотнинг қўққисдан берилган зарба натижасида огир аҳволга тушиб қолганлигидан воқиф бўлган Темурбек ўз ихтиёрида олишувга шай турган йипирма етти сараланган қисмдан кумак ажратади. Мададга ўз вақтида етиб келган аскарлар душман шиддатини қайтариб, қарши ҳужумга утади ва ёвни қочишга мажбур этади. Қочаётганларни таъқиб қилишга қизикиб кетган анчагина суворийлар жанггоҳдан узоклашади. Рақиб жангчиларининг йўл қўйган таттиқ хатоси натижасида вужудга келган вазиятдан фойдаланган Тўхтамышхон ўз сарфларини қайта тартибга солиб, таъқибчиларга зўр беради ва уларни тарқатиб юборади. Қўтилмаганда Темурбек қўл остида турган қисмлар душман исканжасига тушиб, Соҳибқироннинг ҳаёти хавф остида қолади. Шарафуддин Али Яздийнинг тасвирлашича, Темурбекка биринчи бўлиб кумакка етиб келган амир Шайх Нуруддин бошчилигидаги отлиқлар зудлик билан отдан тушиб, ёпирилиб келаётган хон аскарларини ёйлардан отилаётган шиба ўқи билан тўхтатади. Муҳаммад Озод, унинг биродари Алишоҳ ва Тукал бавурчи каби амирлар араваларни бир-бирига боғлаб, *кура*н ясайдилар.³ Темурбек шу аравалар, улар устига қўйилган тура ва чопарлар паноҳида бўлади. Айлана мудофаада қолган Темурбекка Аллоҳдод, Зирбек Жаку, Хусайн Малик қавчин бошлиқ аскарлар бўлим-бўлим, фавж-фавж бўлиб ёрдамга кела-

¹ Қаранг: *Хизриев Х. А. Нашествие...* б. 50.

² Қаранг: *Хизриев Х. А. Нашествие...* б. 51.

³ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* т. II. б. 176; *Хизриев Х. А. Нашествие...* б. 51.

Тўхтамиш армиясининг жанговар тартиби

Темурбек армиясининг асоли

бошлайди. Бироқ, Тўхтамишхон қўшинининг ҳамласи борган сари кучая боради. Қўлдан кўмакка ташланган Муҳаммад Султон баҳодир мирзо ҳамда Устайбек қўмондонлигидаги кучли қисмларнинг жангга кириши ва айниқса, амир Жаҳоншоҳ ва амир Ҳожи Сайфуддин қўл остидаги аскарларнинг иштирмадан туриб Тўхтамишхон

армиясининг жувангарига кучли зарба бериши вазиятининг маълум даражада яхшиланишига сабаб бўлади.¹

Жангининг иккинчи куни яна Тўхтамишхон қўшинининг ҳужуми билан бошланади. Хон Исабий ва Бахши Ҳожи қисмларидан ташкил тонган жувангарини муҳорабага ташлайди. Темурбекнинг ҳиравулини улоқтириб ташлашга муваффақ бўлган бу қўшин қаноти Соҳибқироп барангарда жойлашган амир Ҳожи Сайфуддин туманини кўриб олади ва тўзитиб юборади. Бир қанча жангчиларнинг тарқалиб кетганлигидан саросимага тушмаган амир Ҳожи Сайфуддин туманининг қолган қисми билан қаршилиқ кўрсатишда давом этади.

Ўз сафдошларининг отлардан сакраб тушиб, тиз чуккан ҳолда ганим устига ўқ ёғдираётганлигини кўрган аскарлар орқага қайтиб, улар сафига қўшилади. Жангининг кескин пайтида қийин аҳволда қолган бу туманга амир Жаҳоншоҳ баҳодир, Темур Хожа Оқбуга ва Рустам баҳодир мирзолар мадад қўлини чўзади. Кечгача давом этган жанг ҳеч бир томоннинг устунлигисиз тўхтаydi.

Жангининг сўнгги учинчи куни яна Олтин Ўрдаликларнинг кучли ҳужуми билан бошланади. Тўхтамишхон отлиқ ва пйёдани сафга тизиб, марказ ва қанотларни қўшимча кучлар билан мустаҳкамлаб, ташаббусни ўз қўлига олиш илминжида жасур ва сараланган аскарларни рупарадан ҳужумга ташлайди.² Айни пайтда хоннинг ишовчли саркардаларидан бири Яғлибой ҳам жувангар билан жангга киради. Темурбек бу жувангарининг анча заифланиб қолганини сезган ҳолда асосий зарбани унга қаратади. Темурбек жангчиларининг шиддатли ҳужумларига бардош беролмай пароканда бўлган хон аскарлари қочишга тушади.³ Тўхтамишхоннинг жувангари Усмон баҳодир бошчилигидаги Темурбек барангари томонидан яксон қилиниб, улоқтириб ташланади. Яғлибой Усмон баҳодир билан бўлган яккама-якка олишувда ҳалок бўлади.⁴ Жанггоҳининг бошқа жойларида ҳам Соҳибқирон кучларининг қўли баланд кела бошлайди.

Ниҳоят, Темурбек бутун жанг майдони бўйлаб ҳал қилувчи ҳужумга ўтади. Уч кун давом этган шафқатсиз

¹ Қаранг: *Хизриев Х. А. Нашествие...* б. 51—52.

² Қаранг: *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* т. II. б. 463, 466; *Хизриев Х. А. Нашествие...* б. 58.

³ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов...* т. II. б. 208; *Хизриев Х. А. Нашествие* б. 53.

⁴ Қаранг: *Хизриев Х. А. Кўрсатилган асар. Ўша бет.*

кураш натижасида тинкаси қуриган Олтин Ўрда армияси қаршилик кўрсатишга мадори қолмайди ва узи-л-кесил маглубиятга учрайди.¹ Тўхтамишхон жанг майдонини хослари наноҳида ташлаб қочишга улгиради.² Темурбекнинг ушбу даҳшатли туқнашув чоғида жуда танг аҳволга тушиб ундан фақат бор истеъдод, ғайрат ҳамда кучинишга солиб шараф билан чиқиб кетиши унинг қудратли ҳарбий кучга эга булган, салоҳиятли саркарда билан қарама-қарши келганлигидан далолатдир.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Тўхтамишхон армиясининг маглубиятга учрашига унинг сафидаги баъзи бир лапшкарбошилар ўртасидаги ихтилоф ва нифоқ маълум даражада сабабчи бўлади. Жангнинг учинчи куни пикала қўшини бир-бирига юзма-юз келиб, жанг бошланиши олдида Дашти Қипчоқ қўшини барангари қўмондонларидан Оқтау бошқа бир қисм сардоридан бор булган хунини таллаб қилиб, хондан ўша нўёини ўлдириши учун ижозат сўрайди. Бироқ, Тўхтамишхондан рад жавобини олган Оқтау жинзақилик қилиб, жанггоҳни ўз аскарлари ва қабилалашлари билан ташлаб кетади. Бу қабилалар Рум ерлари томон йўл олади ҳамда Андрианопол атрофидаги музофотларга ўрнашади. Бу хиёнат Олтин Ўрда хонининг кучини заифлаштириб, қолган қисм аскарларини саросима ва ваҳимага солади.³

Темурбек хоннинг ўрдугоҳида ташлаб кетилган жуда катта хазина ва бойликка эга бўлади. Соҳибқирон жангда алоҳида ўрнатилган саркардалар, баҳодирлар ва жангчиларга ўлжани тақсимлаб, ўзи итининг қўйи томонларига қараб чекинган Тўхтамишхонни қўлга тушириш ҳамда унинг Дон (Тан), Днепр (Ўзи) Қрим ва Марказий Кавказ тоғларидан паноҳ топган қолган-қутган гуруҳларини йўқ қилиш ниятида душманининг кетидан тушади.

Бу гал Темурбек жанг натижаси билан кифояланиб қолмасдан Олтин Ўрда давлатининг асосий ҳудудлари бўйлаб ҳаракат қилишни режалаштиради. Шимолий Кавказдан тезлик билан йўлга чиққан Соҳибқирон Итл ва Дон дарёлари оралигида юриб, ҳозирги Волгоград

¹ Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. II. 6; 121, 178.

² Қаранг: *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов... Т. II. 6; 465, Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин ўрда... 312-бет.

³ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... I китоб. 155-бет.

шаҳри яқиндаги Туратур кечуви орқали Итилдан ўтиб, Олтин Ҳрданинг XIII аср ўрталарида қурилган Ҳкак шаҳри томон юзланади. Шаҳарни эгаллаб, горат қилган Темурбек қўшини хонни Итилниг юқори оқими бўйлаб таъқиб қилишда давом этади¹.

Булгория орқали Литва қироли Витовт ҳузурига кетишга улғирган Тўхтамишхон² изини йўқотиб қўйган таъқибчилар Самара кечигидан бошланувчи йўл бўйлаб гарбга бурилади.

Маълум масофадан сўнг жануби-гарб тарафга қараб от жиловини бурган Соҳибқирон қўшини Днепрнинг чап соҳилида жойлашган шаҳарлардан ўтиб, Қрим яриморли сарҳадларида пайдо бўлади³.

Шундан сўнг Темурбек Рус ерларига қадам қўяди. Йўл-йўлакай Олтин Ҳрда зодагонларидан бирининг ҳарбий кучларини қуршовга олиб, тор-мор этган қўшин Дон дарёсининг юқори оқимида жойлашган Елец шаҳрини эгаллайди⁴. Доннинг сўл қирғоғига кечиб ўтган Темурбек сафар давомида улкан ўлжаларни қўлга киритиб, қўйи Новольже бўйидаги Балжаман шаҳрига, у ердан Дон ёқалаб Азов (Азақ)га келади. Қўшин юришда давом этиб, Азовдан Кубан чулларига қараб жунайди.

Шарафуддин Али Яздийнинг қайд этишича, Темурбекнинг елдай учиб келишидан таҳликага тушган черкаслар Азов билан Кубан ўртасидаги яйловга ўт қўйиб юборади. Бир неча кун давомида мовароуннаҳрликларнинг ем-хашак йўқлигидан қаттиқ азият чеккан от-уловлари ҳолсизланади, юриш сурати сусаяди. Бундан дарғазаб бўлган Соҳибқирон черкасларнинг адабни бериб қўйиш мақсадида уларнинг юртларини хонавайрон қилади.⁵

Манбаларнинг хабар беришича, Олтин Ҳрда шаҳар ва қишлоқлари бўйлаб Темурбек қўмондонлигидаги бош кучлар билан бир қаторда бошқа нисбатан кичик ҳарбий қисмлар ҳам ҳаракат қилган⁶.

1395 йилнинг қаҳрамон қишида Соҳибқирон армияси Олтин Ҳрданинг йирик шаҳарлари Ҳожитархон ҳамда

¹ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ҳрда... 313-бет; Хизриев Х. А. Нашествие... б. 54.

² Қаранг: Хизриев Х. А. Нашествие... б. 53.

³ Қаранг: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... Т. II. б. 185.

⁴ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ҳрда... 315-бет.

⁵ Қаранг: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... Т. II. б. 180.

⁶ Қаранг: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ҳрда... Ҳша бет.

Сарой ал-жадид тарафига қараб сафарга отланади. Иккала шаҳар ҳам айтарли қаршиликсиз таслим бўлишига қарамай батамом таланади ва ёқиб юборилади.¹

1396 йилнинг баҳорида Темурбекнинг голиб армияси Дарбанддан ўтиб Озарбайжонга қараб юзланади.

Шундай қилиб, бир йил, яъни 1395 йилнинг кўкларидан 1396 йилнинг баҳоригача утган вақт ичида Соҳибқирон томонидан «Олтин Ўрданинг қудратини ва унинг улуг давлатчилиқ сиёсатини қайта тиклаш»² мақсадида сиёсий майдонга чиққан Тўхтамишхоннинг мавжуд иқтисодий, ижтимоий ва ҳарбий имкониятлари барбод этилди. Темурбек берган бу кучли зарбадан сўнг Олтин Ўрданинг аввалги қудрати ва шуҳратини қайта тиклашга қўрби етмади.

ҲИНДИСТОН ФАТҲИ

Пизомуддин Шомвӣнинг «Зафарнома», Гиёсуддин Алининг Темурбекнинг Ҳиндистонга юришига бағишланган тарихий асарида битилишича, 1395 йили Тўхтамишхонни мағлуб этган Темурбек Самарқандга қайтади ва қиш фаслини Оҳангаронда ўтказади. Шаҳзода Пир Муҳаммадни Мўғилистонга ҳоким этиб тайинлаб, чегараолди ҳудудларни мустаҳкамлашни, Хитой ва Хўтанга қилинажак юриш учун озиқ-овқат ва ем-хашак жамғаришни буюради. Шу орада унга Ҳиндистонда исломнинг мавжудлиги, бироқ у ердаги аҳолининг асосий қисмини мажусийлар ташкил қилиши, мусулмон ҳокимлар буднараст оммадан фақат ўлпон йиғиш билан кифояланаётгани ҳақида бирин-кетин хабарлар кела бошлайди. Мажусий қароқчиларнинг ёвуз ниятларига чек қўйиш, муминларни улар ўтказаетган зулмдан озод қилиш, савдогар ва сайёҳларнинг хавф-хатарсиз келиб-келишини таъминлаш каби мақсадларда Темурбек Хитой ва Хўтанга қилиниши лозим бўлган юриш ўрнига Ҳиндистон томон қўшин тортади.

1398 йилнинг 15 августда Темурбек қўшини билан

¹ Қаранг: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов... Т. II. б. 184—185; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Ўрда... 317-бет; Егоров В. Л. Историческая география... б. 119. Ргеладзе Э. В. О походе Тимура на Северный Кавказ. Археолого-этнографический сборник. т. VI. Грозный, 1976, б. 103—128.

² Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Олтин Ўрда... 288-бет.

Қобул бўсагасида тўхтайди. Сафарда Соҳибқиронга Сарой Мулк хоним, Улугбек мирзо ва бошқа шаҳзодалар ҳамроҳлик қилади, йўл машаққатининг оғирлиги, айниқса Ҳиндистоннинг жазирама иссиқ ва гармселнинг аёллар ҳамда ёш болалар соғлиғига ёмон таъсир қилишидан хавотирга тушган Темурбек Маҳди улё Сарой Мулк хоним ва Улугбекни доруссалтана Самарқандга қайтаришга қарор қилади. Шу кунлари Чигатой улусининг хони Маҳмудхон ибн Суюргатмишхон Султон Ҳусайн баҳодир, Рустам баҳодир, Жаҳоншоҳ баҳодир, Ғиёсуддин тархон, Хамза Тоғайбуга барлос, амир Шайх Арслон, амир Суюнжак баҳодирлар ҳамкорлигида Темурбек қароргоҳига келади ва Ҳиндистон сафарида иштирок этишга жазм қилганлигини билдиради.

1398 йилнинг 23 августида Темурбек қароргоҳига Темур Қутлуг, Идику ҳамда Хизр Хожаларнинг элчилари ташриф буюради. Элчилар ҳурмат-эҳтиром билан қарши олинади. Элчиларга зарбоф тўнлар кийдирилиб, уларнинг шарафига базм берилади. Ўша кун Темурбекнинг эътиборли амирларидан Сарикбўганинг ўгли, фаросатли, мардлиги ва садоқати туфайли Форс вилоятининг доругаси лавозимига тайинланган Шайх Нуруддин Муҳаммад ўрдугоҳга келади. Соҳибқирон лашкари тушган юртга тортиқ сифатида олиб келинган ов қушлари, олтин билан безатилган эгар-жабдуқлар, ажойиб қурол-яроғлар, кийим-кечаклар, қимматбаҳо тошлар, тилла ҳамда кумуш буюмлар йиғилганларни лол қолдиради. Девон *муншийлари* — *дафтардорлар* уч кун давомида келтирилган тухфаларни рўйхатга олиб дафтарга битадилар. Шайх Нуруддин Темурбекнинг олқишига сазовор бўлиб, шоҳона совғалар билан сарафроз этилади.

Афгонлар томонидан вайрон этилган Эрёб қалъасини ун тўрт кун ичида қайта тиклашга улғирган Темурбек у ердаги жомеъ масжидни таъмирлаш ва жиҳозлаш ишларини ниҳоясига етказиш вазифасини амир Шоҳмалик зиммасига юклаб, юришни давом эттиради.

20 сентябр кун Темурбекнинг қўшини Синд дарёси қирғоғига етиб келади. Дарёга мўғулча кўприк солиш ҳақида олйи фармон берилади ва кўприк зудликда битирилади. Шу кун қўшини ва йироқ давлатлардан келган элчилар, жумладан Макка ҳамда Мадинадан ташриф буюрган элчи Муҳаммад Маданийга ўз ватанларига қайтишга ижозат берилади. 24 сентябрда музаффар қўшини Синддан кечиб ўтади ва Чўли Хусрав мавзеида тўхтайди.

Қысқа муддатли дамдан сўнг йўлга чиққан қўшин 6 октябрда жуда кенг ва чуқур Чинора дарёси ёқасига тушади.

Уч кун мобайнида қайиқлар ёрдамида боғланган кўприк орқали қўшин қарши қирғоққа ўтади. Октябрнинг 13 кунн Талмин шаҳри атрофлари Темурбек қўшинининг ранг-баранг байроқ ва яловлари билан безалади. Омонлик тилаган шаҳар халқига икки юз минг бош қорамол ҳисобида солиқ солинади. Итоатдан бўйин товлаган баъзи талминлик фуқароларни қаттиқ жазолаган Темурбек 19 октябр кунн Баёқ дарёси қирғоғида жойлашган Жол мавзеида қўнади. Ушбу манзилда Темурбекка томирийлик Нусрат исмили шахс бир неча минглик аскарлари билан истехкомда турганлиги тўғрисида маълумот келади. Соҳибқирон шу ондаёқ қўшинни сафга тизади ва ғанимга қарши юради. Барангарда амир Шайх Нуруддин ва амир Аллоҳдод, жувангарда амир Шоҳмалик ва амир Шайх Муҳаммад Ику Темур, қўлда Султон Али тавачи хуросонлик ниёдалар билан ҳаракат қилади. Иккала қўшин орасида даҳшатли жанг содир бўлади. Нусрат қисмлари айниқса, қўлга кучли зарба беради. Қўлнинг қўмондонн Султон Али ва қатор амрлар яраланади. Жанг Шайх Нуруддин ва Аллоҳдод бошчилигидаги ўнг қанот аскарларининг душманин ён томондан айланиб ўтиб, қуршовга олгунига қадар давом этади.

Қайсар ёвни мағлуб этган Темурбек аскарлари 21 октябрда Жол кўлидан кўп машаққат ва қийинчиликлар билан ўтиб, Шоҳнавоз номли манзилда тўхтади. Бир неча беклар раҳбарлигидаги қувғунчи гуруҳлар жангдан қочган Нусрат тарафдорларини таъқиб этиш учун жунатилади. 1398 йилнинг 24 октябрида Шоҳнавоздан кўчилиб, Жанжон қишлоғи қаршисида оқувчи Баёх дарёси қирғоғида тушилади. Қўшин икки кун давомида бу дарёдан кемада ўтади. Баъзи бир шижоатли аскарлар тўлқинлари жўш уриб турган Баёхдан эсон-омон сузиб ўтишга муваффақ бўлади. 25 октябр кунн Мултондан Пир Муҳаммад баҳодир мирзо Жанжондаги Темурбек лашкаргоҳига таширф буюради. Орадан тўрт кун ўтгач, амирзода катта зиёфат беради ва бобоси Темурбекка арабий аргумоқ отлар, тилла камарлар, идиш-товоқлар, эгар-жабдуқлар, аёқлар, кийим-кечаклардан анъанага кўра тўққиз-тўққиз тарзда *пешкашлар* қилади. Пешкашларнинг сонн икки кун давомида муншйлар ва дафтардорлар томонидан ҳисобга олиниб, рўйхатга битилади.

Соҳибқирон набираси келтирган тортиқларнинг барчасини амирларга, вазирларга, хосларга унвоинга ва тутган мавқенга қараб бўлиб беришни буюради.

Мултон қалъаси ва унинг атрофидаги мавзеларни забт этиш чоғида Пир Муҳаммад баҳодир мирзо бошчилигидаги лашкар оғир қийинчиликларга дуч келади. Сурункали давом этувчи ёмғир мавсуми натижасида юзага келган лойгарчилик кўпгина от-уловларни ишдан чиқаради. Қўшиннинг ҳаракати чекланиб қолади. Вазиятдан фойдаланган ёғи ҳам тез-тез ҳамла қила бошлайди. Бироқ, Соҳибқирон сардорлигидаги улкан қўшиннинг ўз вақтида етиб келиши мирзо Пир Муҳаммад баҳодирнинг мушкилини осонлаштиради. Темурбекнинг фармонига кура Пир Муҳаммадга ўттиз минг от берилади. Натижада уловсиз қолган суворийлар қайтадан отга эга бўлади.

Ноябр ойининг иккинчи куни Темурбек қўшини Ҳиндистон мавзеида қўнади ва бу ердан Темурбек бир туман отлик аскарлари билан Ажудан шаҳри томон йлғаб юради. Амир Шоҳмалик ва Давлат Темур тавачи Диболбурга йўналиш учун лашкароҳда қолдирилади. 4 ноябрда Ажудан шаҳри жангсиз қўлга киритилади. Шарият пешволаридан мавлоно Носируддин Умар шаҳарга доруга этиб тайинланади. Шу куни Темурбек Ҳиндистоннинг йприк дарёларидан ҳисобланмиш Ажудандан ўтиб, Холисгири қалъасига етиб келади. Пешин намозини адо этган Соҳибқирон 100 км. узоқликда жойлашган Битнир қалъаси сари равона бўлади. Режалаштирилган мақсадга пложи борица тезлик билан эришиш йўлида Темурбек бир дақиқа бўлса ҳам ором билмайди. Кўнни тўнга улаган Соҳибқирон қайд этилган масофани тўхтамасдан босиб ўтади ва мўлжалдаги жой, яъни Битнирга 6 ноябр куни икки мўл суворийдан пборат қисм билан етиб келади.

Битнир қалъаси Ҳиндистоннинг энг мустаҳкам қўрғонларидан бири бўлиб, унга рожа Дулжин ҳокимлик ва қўмондонлик қилар эди. Рожанинг қўл остида катта миқдордаги лашкар жам бўлиб, ҳар қандай ташқи ҳужумни бартараф этишга шай турар эди. Қалъанинг мустаҳкамлигидан, қўшиннинг кўп сонлилигидан бамайлихотир бўлган рожа Темурбекка қарши жанг қилишга қарор беради. Соҳибқирон қўшини ҳам саф тортиб, жанггоҳга қараб йўл олади. Барангарга Сулаймоншоҳ, Шайх Нуриддин ва Аллоҳдод, жувангарга Ҳалил Султон мир-

зо, Шайх Муҳаммад Ику Темур ва ўзга амрлар раҳбарлик қилади. Дастлабки ҳамладаёқ қалъа остонасидаги истеҳкомлар қўлга олинади. Аммо, биринчи кунги ҳиндуларнинг жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатуви сабабли қалъани забт этишга муяссар бўлинмайди.

Қамалдагиларни осонгина бўйсундириб бўлмаслигини фаҳмлаган Темурбек, қалъани қамал қилишни, ҳар амир ўз қисми жойлашган позиция — *булжардан* истеҳком сари ер ости йули — *нақб* қазилгани амр қилади. Темурбек аскарлари амалга ошираётган пини қалъа деворлари устидан ва буржу боруларидан кузатиб турган ҳиндулар қаршилик кўрсатиш бефойда эканлигини тушуниб етадилар, уларнинг улуглари Соҳибқирон қошига бўйин эгиб келиб, омонлик беришни илтимос қиладилар. Темурбек уларнинг илтимосини қондиради. Рожа Дулжин қалъадан ўз муовини ва ўглини турли-туман тухфалар — лочинлар, арабий аргумоқлар, зебу зийнатлар билан Темурбек қароргоҳига жўнатади. Соҳибқирон уларнинг иккаласига зарбоф тўнлар, олтин билан безатилган шамширлар ҳадя этади ва қалъага қайтиб кетишга ижозат беради.

8 ноябр кун қалъадан Шайх Саъдуддин Ажудоний ҳамроҳлигида чиққан рожа Дулжин Темурбек қароргоҳига келади. Соҳибқиронга ов қушлари, олтин билан безатилган эгар-жабдуқлар, тубучоқлар пешкаш қилинади. Барча беклар, амрлар ва амирзодаларга саман отлар ҳадя этилади. Ўз навбатида рожа ҳам зарбоф тўн, мурассаъ камар ва тож билан тақдирланади. Биттир қалъасидан 13 ноябрда йулга чиққан Темурбек қўшини бир қанча манзилларни босиб ўтиб, аҳолиси тум-тарақай қочиб кетган Фатҳобод қўргонни атрофида тухтайди. Қочоқлар ортидан қувгинчилар тайин қилингач, 17 ноябрда бу ердан отларга миниб, Рахтпур истеҳкомидан ўтииб, Аҳруний қалъасига етилади ва шу манзилда қўшин булжари белгиланади. Эртасига сафар ҳаракатлари давом эттирилади. Тухна мавзеи зафарли қўшини туглари билан безалади. Бу ернинг аҳолиси ҳам Темурбекнинг келаётганлигидан хабар топиб яшаш жойларини тарк этган, атрофдаги дашт, ўрмон, ва тоғу тошлардан паноҳ топган эди. Мавлоно Носируддин Умар ва Таваккал Қарқара қўмондонлигидаги таъқиб учун жўнатилган отлик гуруҳ қочоқларнинг бир қисминини қиличдан ўтказиб, бир қисминини асир олиб, анчагина қорамолни ўлжа қилиб келади. Орадан икки кун ўтгандан сўнг Соҳибқирон Тух-

гида лашкаргоҳ қуришни ҳукм қилади. Соҳибқироннинг баргоҳида машварат бўлиб ўтади.

Ҳарбий кенгашда юришда иштирок этаётган амирзодалар, улуг амирлар, қўшун, туман сардорлари, аркони давлат ҳамда гуломлардан ташкил қилинган, ун минг кишидан иборат олий бош кўмондоннинг шахсий гвардияси ҳисобланиши *сонсиз* иштирок этиш шарафига муйссар бўлади. Темурбек машваратда кутилаётган даҳшатли жангни олиб бориш, ғаним билан жангга кириш, унинг сарфларини орқа томондан айланиб ўтиб бузиш, саваш гирдобидан қандай чиқиш тартиб ва қондаларини бамайлихотир аниқ ва равшан ҳамда тушунарли ифода этади. Ҳарбий ҳаракатларнинг муқаддимаси ва якунининг қай маромда бориши ишонч билан таърифланади. Ҳиравул, баранғар, жуванғар қўл, чағдавулнинг ва сонсизнинг жанггоҳдаги ўрни аниқ кўрсатилади. Бу қисмларнинг жанг чоғида амалга оширадиган вазифалари, душман ҳамласини қайтариш ва қайта хужумга ўтиш усуллари белгиланади. Соҳибқирон баён этаётган фикр — мулоҳазалардан унинг бўлажак жангга ғалаба қозонишига имони комиллигини сезиб турган машварат аҳли ҳарб ишидаги бор билим ва тажрибаларини ишга солиб, зафар байроғининг янада маҳобатлироқ ҳилпирашига ўз ҳиссаларини қўшишга якжиҳатлик билан аҳд қиладилар.

Ушбу кун тарих машъум бир воқеанинг шоҳиди бўлади. Пирик лашкарбошилар ва мирзоларнинг Синд дарёси қирғоқларидан Деҳли остонасигача бўлган сафар пайтида асир қилинган юз мингдан ортиқ мажусий ҳиндуларнинг Султон Маҳмудхон билан кутилаётган жангда ўз юртдошлари томон оғиб, Соҳибқирон синоҳига ортада хавф солиши аҳтимолдан ҳоли эмаслиги, шу сабабли уларнинг бағридан ўтиш мақсадга мувофиқ, деган фикрлари Темурбек томонидан инobatга олинади.

Натижада ўрдугоҳга жам бўлган тутқунлар ёппасига қиличдан ўтказилади¹.

15 декабрда Темурбек бошчилигидаги Мовароуннаҳр қўшини Жаун дарёси ёқалаб ҳаракатни бошлайди. Дарёни кечиб ўтиб қарши қирғоқдаги Пуштаи Баҳоли теналигига туташган жарлик ичига хавф-хатардан ҳоли бўлиш мақсадида жойлашади. Икки кун дам олган қўшинининг илғор, унғ қанот, сул қанот, марказини жанго-

¹ Қаранг. *Гийасаддин Али... Дневник... 6. 111.*

пар тартибга тизган Соҳибқирон 17 декабр куни маърака майдонига қараб юради.

Барангардан Пир Муҳаммад баҳодир мирзо, Сулаймоншоҳ баҳодир ва ўзга амирлар, жувангардан Султон Ҳусайн баҳодир мирзо, Ҳалил Султон баҳодир Мирзо, Жаҳоншоҳ баҳодир ва бошқа саркардалар, хиравулдан Рустам баҳодир мирзо, Шайх Нурулдин, Шоҳ-Малик, Аллоҳдод сингари амир ва беклар урин олган эди. Соҳибқирон ўз шахсий гвардияси — *сонсиз*, кумак учув мўлжалланган қисмлар билан қўлда жойлашади.

Рўпарада шаҳзода Султон Маҳмуд, Маллухон ва бошқа бир қанча ҳинду саркардалари раҳнамолигидаги ўн минг кишилик суворийлар, йигирма минг сара пйёдалар ва бир юз йигирма жанговар филлардан таркиб топган қўшин ҳам сафга тизилиб, осмоний кумак ва раббоний мададга суянган ҳолда лашкар тортиш қондаси ва қўшин безатиш услубига биноан асбоб — аслаҳаларини тартибга солиб уруш тукушга шайланади. Қўшин сафи олдида ҳаракат қилувчи тоғмонанд ҳайбатли филларнинг хартумлари бир-бирига боғланган, филлар устига думалоқ кажавалар ўрнатилган, уларда бир неча тирандозлар жойлаштирилган эди. Филлар қатори ёнидан тўп отувчилар, яъни раъдандозлар урин олади.

Темурбекнинг *ҳумоюн* қўшини кўндан-кўн жангу — жадалларда иштирок этган, ман-ман деган рақиб лашкарларини синдирган, унга ўша даврдаги ҳарбий санъатнинг барча сир-асрорлари, қонун-қондалари маълум ва ойдин эди. Бироқ, музаффар мавкиб мана шу кунга қадар девларни ҳам қочиб ундайдиган, қўнгироқ ва занглар тақилган даҳшатли филлар ёрдамида жангга отланган душман билан юзма-юз келмаган эди. Айниқса, илгари филларни кўрмаган отларнинг ҳуркиб қочиши темурийларни анча қийин аҳволга солиб қўяди. Баъзи жангчилар гўлгулага тушади, уларни ваҳима босади. Иккала қўшин бир-бирига жуда яқин масофага келган чоғда Темурбек ўз қароргоҳи ўрнатилган Баҳоли дунглигида атрофини кўзата бошлайди. Дўмбра овози, ногора наъраси, карнай-сурнай садоси остида қаравул ҳамда илгор қисмларнинг туқнаш келиши жанг бошланганлигидан далолат беради. Ушбу лаҳзада Соҳибқирон сарой-мулозимларидан мавлоно Носирулдин Умарга топ устига жойнамоз тушашни буюради. Темурбек Яратганга ҳамду санолар айтиб, ундан кумак ва шафоат тилаб, икки қатла саждага боради. Бу пайтда Шайх Нурулдин,

Шоҳмалик, Аллоҳдод ва бошқа номдор амирлар қумондонлигидаги ҳиравул қисмларнинг аҳволи огирлашиб қолган, душман кучларининг асосий зарбасини қайтариш уларнинг зиммасига тушган эди. Анчагина талофат қўрган илғорга ўз вақтида берилган кўмак унга ўзини ўнглаб олиш имкониятини яратар, ганим эса марказ қўлга суқилиб кириш имкониятидан маҳрум бўлар эди.

Вазиятнинг ута хавфлилигини сезиб турган Темурбек қўлдан нафақат ҳиравулга, балки душманининг шиддатли ҳужумларини дафъ этиш билан банд бўлган барангарга ҳам Али Султон тавачи қумондонлигидаги отлиқ қисмининг зудлик билан мадад сифатида ажратади. Ўз вақтида берилган ёрдамдан баҳраманд бўлган, жанговар руҳи кўтарилган ҳиравул ва барангар аҳли янги куч-гайрат билан ёвга ташланади ва ташаббусни ўз қўлига олишга муяссар бўлади. Илғор қисм ва ун қанот аскарларининг жанг чоғидаги жасорати ва матонати бошқа қўшин қисмлари жангчилари кучига-куч, қувватига-қувват қўшади. Қўролдош дўстларининг мардлик ва қаҳрамонлиги уларни жасоратга ундайди, галабага илҳомлантиради. Бу қисмлар баъзи бир аскарларни саросимага туширган баҳайбат филларни писанд қилмай, уларга найза санчар, олов ва тутуни, ҳаммаёқни тутувчи гумбир-гумбири жанггоҳни ларзага келтирувчи туп-раъдларни кўзга илмай, душман кишиларини қиличдап ўтказар эди. Филлар устидаги кажавадан ўрин олган ганим ўқчилари туркий мерганлар отган ўқлардан тутдай тукилар, от ва фил оёқлари остида қолиб ҳалок бўлар эди. Айниқса, ярадор филларнинг филбонларни улоқтириб орқага қарамай қочиши ҳинд аскарларига катта қирон келтиради. Ўқ ва найза санчилишидан захм еган бу ҳайвонлар ҳинд суворий ва пиёдаларини поймол қилади, қаторларни янчиб ўтади ва тўзитиб юборади. Ёв сафларида парокандалик ва бошбошдоқлик аломатлари сезила бошлайди. Бундай ҳолатнинг вужудга келишига Пир Муҳаммад баҳодир ва Сулаймоншоҳ баҳодир қумондонлигидаги барангар, Султон Ҳусайн баҳодир, Ҳалил Султон баҳодир, Жаҳоншоҳ баҳодир, Ғиёсуддин тархон саркардалагидаги жувапгар, Рустам баҳодир, амирлар Шайх Нуруддин, Шоҳмалик, Аллоҳдод раҳбарлигидаги ҳиравул ва ниҳоят, Соҳибқирон бошчилигидаги қўл жангчилари ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшади. Душман қўшини кўп қўрбон қўришига қарамай, сабот ва матонат билан қаршилиқ кўрсатар, мардлик ва жасурлик намуналарини

намойиш этар эди. Бироқ, Ёрган сари уларнинг сафлари сийраклашиб, қаршилик кўрсатиш имкониятлари чеклана боради. Ниҳоят, Темурбекнинг ҳиравул, қунбул ва қўл қисмлари рақиб қўшинини қуршовга олишга муваффақ бўлади.

Филлар қўлга киритилади. Жанггоҳ минглаб ганим аскарларининг мурдалари билан тўлиб кетади. Кичик отлиқ гуруҳ ҳимоясида жанг майдонини ташлаб қочган Султон Маҳмуд ва Маллухон Деҳли шаҳрига нажот топиш мақсадида беркинади. Жанг ниҳоясига етгач соҳибқирон барча мирзодалар, лашкарбошилар, бек ва амирларни ўз қароргоҳига муҳорабанинг қай нусида борганлиги, барапгар, жувангар, қўл, ҳиравул, қунбул, сонси ва бошқа қисмларини жанг майдонида қандай ҳаракат қилганлиги, ганим билан бўлган аёвсиз курашда алоҳида жасорат, матонат ва қаҳрамонлик намуналари кўрсатган аскарлар, қўмондонлар, ҳарбий бўлиномалар, қисмлар ҳақида ҳисобот беришга тўнлайди.

Ўнг қўл, сул қўл, марказ, илгор ва бошқа қисм саркардалари, амирзодалар, номдор беклар ҳамда амирлар ўзлари бошқарган қисм ва бўлиномаларнинг, қолаберса, ҳар бир жангчининг кучли душман билан бўлган туқнашувда Соҳибқирон белгиллаган режа бўйича ҳаракат қилганлиги, ёвнинг кучли ҳужумлари мардонавор қайтарилгач, унга қақшатқич зарба берилганлиги, ғалабани қўлга киритишда марказ — қўлдан ўзга қисмларга ўз вақтида бериб турилган мададнинг ҳал қилувчи аҳамият касб этганлиги, ғалаба ёр қўшинининг ҳар бир аъзоси — жанг сафининг диловарлари, диловарлик маъракасининг паҳлавонлари, қаҳрамонлик жанггоҳининг баҳодирлари бўлиш марду майдон кишилар душман қанчалик қасд қилмасин, ҳаммасини орқага қайтарганлиги, иш ўқу ёй отишдан тигу пайза санчиш ва яккама-якка олишишга етганлиги, ботирларнинг «ур, ҳа ур», ҳаёҳай», — ҳайқирик ва наъраларидан маъракагоҳ ларзага келганлиги, думбира, ногора, карнай, сурнайлар овозидан гардун қулоғи қар бўлганлиги ҳақида тулқинланиб ва жўшиб ҳикоя қиладилар. Айниқса, мирзода Халил Султон баҳодирнинг маъракада кўрсатган қаҳрамонлиги ва жасорати ҳаммани қойил қолдиради. Эндигина ўн беш ёшга қадам қўйган мирзода жанг алапгаси айни авжга чиққан, икки муҳолиф ҳудди довул натижасида жунбушга келган икки денгиз тулқинларидек бир-бирига туташган маҳалда қаҳр-ғазаб шамширини баланд кута-

риб ганим аскарларига ўз улжасига чапдастлик билан ташланган арслон мисол ҳамла қилади. Темурий жангчиларга хавф солаётган тоғсифат филларга қарши далил ҳаракат қилиб, улардан бирини улжа олади ва бобоси Темурбек ҳузурга олиб келади. Тула эъзозу икромлар билан Халил Султонни бағрига босган Темурбек навқирон мирзо кўрсатган шижоат, мардлик ва садоқат ҳар қандай тақсинга лойиқлигини аҳли лашкарга маълум қилади ҳамда ушбу қаҳрамонлик лавҳаларини тарих саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан битиб қўйишга ижозат беради. Сунг шикаст топган душманини таъқиб қилиб борган Темурбек қушини пешин намози вақтида Деҳли дарвозалари ёнида пайдо булади. Шаҳар халқига ҳеч қандай озор етказилмай Соҳибқирон от жиловларини орқага буришга ва Лаби ҳовузи хос номли жойда куп ботгунча тўхташга ҳукм қилади.

Чоршанба кунига утар кечаси Султон Маҳмуд, Маллухон ва бошқа бир қатор ҳиндистонлик сардорлар Деҳлининг жанубий дарвозалари орқали қочиб кетганлиги ҳақида маълумот олинади. Темурбек уша заҳотиёқ амирлар билан маслаҳатлашиб, қочоқларни таъқиб қилиш учун қувгунчи гуруҳ жўнатади.

Эртаси, яъни 18 декабр кунини Соҳибқироннинг зафар белгилари битилган байроқлар билан сарбасар булган омонусиар саропардаси қабул учун майдон дарвозаси рўнарасидаги ийдгоҳга тикилади. Деҳли шаҳрининг бузурглари, саййидлари, қозилари, аъёнлари тўпланишиб, ташқари чиқади. Маллухоннинг собиқ ноибларидан Фазлуллоҳ Балхий каби уламолар, девонхона хизматчилари, шайхлар ҳам булар билан биргаликда келиб Темурбек гиламинини ўппиш шарафига муяссар буладилар. Келганлар Соҳибқирондан деҳлиликларининг гуноҳидан ўтиб уларга омонлик беришни илтимос қилади. Пир Муҳаммад баҳодир мирзо, Сулаймоншоҳ баҳодир ва бошқа амиру беглар шу илтимосни қондириш маъқул деган фикрни билдирадилар.

Ўзума кунини Мавлоно Носуруддин Умарга фозилу чузало, олиму уламо, шайху машойих, садру судур ва бошқа аркони давлат ҳамроҳлигида шаҳарга кириб, Темурбек кўрагон номига хутба ўқишга амр қилинади.

Темурбек эришилган зафарларнинг безағи бўла олувчи бу тарихий ғалабани осон қўлга киритишда мададкор булган Тангрига шукроналар айтиш ва миннатдорлик туйғуларини адо этишга киришади. Ҳумоюн қушинининг

фатҳи хабаридан пборат фатҳномалар рубъи маскунининг атроф — жавониб ерларига шамолдек тез учувчи чопарлар орқали юборилади.

1399 йилнинг биринчи январда Соҳибқирон музаффар қўшинига Ҳиндистон юруши ниҳоясига етганлиги, йирик жангларда улкан галабалар қўлга киритилганлиги, кўндан-кўн қалъа, ҳисор, шаҳар, вилоят ва юртлар забт этилганлиги, беҳисоб молу дунё, зебу зийнат, асиру тутқунлар ўлжа қилинганлиги, энди Ватанга, дорус — салтана Самарқандга қайтиш вақти келганлиги туғрисида фармони олийини эълон қилади.

ЯШИННИНГ СЎНИШИ

Шимоли-ғарбий Анатўлига Ўрта Осиёдан кучиб келган қайи қабиласи асосида XIII асрнинг охирига келиб Европада бир қатор йирик галабаларни қўлга киритади. Булгория ва Сербиянинг турклар томонидан забт этилиши Венгриянинг мустақиллигига туғридан-туғри хавф сола бошлайди. Венгрия қироли Сигзмунд қумондонлигидаги Ғарбий Европа рицарларидан ташкил топган юз минглик армиянинг 1396 йил 25 сентябр куни Дунайнинг ўнг қирғоғида жойлашган Никополь шаҳри бўсағасида султон Боязид I Илдирик қўшини томонидан тор-мор қилиниши туркларга шарти кетиб парти қолган Византия империясининг қаршилигини синдириб, унинг пойтахти Константинополни эгаллашга йўл очиб беради.¹ Бироқ, тез орада халқаро вазиятда кескин ўзгаришлар содир бўлади ва Усмонийлар салтанатининг тақдири қил учида осилиб қолади.

Шиддатли операциялар туфайли Европанинг катта қисмини бўйсундирганлиги учун Илдирик, яъни яшин, чақмоқ лақабини олишга муяссар бўлган султон Боязид I ҳамда ўз ҳарбий қудратининг чуққисида бўлган жаҳонгир Темурбек мақсадлари кичик Осиёда туқнаш қолади.

¹ Қаравг: Умняков Н. Из истории... б. 3; Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. М., Наука, 1990. б. 10—36; Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. М., Наука. 1983. б. 32—54.

РУМ СУЛТОНИ БОЯЗИД ИЛДИРИМ БИЛАН БЎЛГАН ЖАНГ

Тарихнинг далолат беришича, Темурбек ўз қўшини билан Шаркий Анатўлия сарҳадларига 1386 йили илк қадам қўйган ва Арзинжон шаҳри яқинида туркларнинг катта ҳарбий қўшинларини мағлуб этган эди¹. Орадан саккиз йил ўтгач, 1395 йили Соҳибқирон бу улкаларга иккинчи бор юруш қилади. Усмонийларнинг Сивосгача бўлган анчагина ерлари торожга дучор бўлади. Боязид Илдиримининг ўгли, Сивос вилоятининг ҳокими Эртўгрул Темурбекка қарши бўлган ҳаракатларининг бирида ҳалок бўлади.² Фатҳ этилган Сивосдан, кутилмаганда, Соҳибқирон Ҳалаб, Дамашқ ва Бағдодга қараб от суради.

Ироқ, Шом, Дашти Қипчоқ, Ҳиндистон сингари мамлакат ерларини хос ўзиники қилишга муяссар бўлган Темурбек салтанатнинг гарби-жанубий чегараларига яқин жойлашган Болқон ҳамда Кичик Осиёда барпо этилган қудратли Усмонийлар давлатининг кучайиб кетишдан, албатта, манфаатдор эмас эди.

1401 йилнинг қиш кунларини Қорабоғдаги қишлоқда ўтказётган Темурбек айни пайтда Византиянинг пойтахти Константинополни ҳам қуруқлик, ҳам деңгиздан муҳосара этиб, мустаҳкам ва кучли истехкоми бўлган бу шаҳарни қўлга киритиш бахтига муваффақ бўлолмай турган Туркия Султони Боязид I Илдири (1389—1402) қароргоҳига элчи юбориб, ундан византияликларнинг турклар томонидан забт этилган барча ерларни эгаларига қайтариб беришининг қатъий талабини қўяди³, Темурбекининг масалани бундай алфозда кўндаланг қўйишидан дарғазаб бўлган, шунингдек, яқинлашиб келаётган хавфнинг нақадар даҳшатли эканлигини упчалик кўзга илмаган, маълум даражада манмаплик ва мутакаббирликка йўл қўяётган шижоатли ҳамда қизилқон Боязид ўз навбатида дагал, ҳақоратомўз сўзлар билан битилган жавоб мактубини Соҳибқиронга йўллайди.

Ибн Арабшоҳ Боязид мактубининг қўйидаги куракда турмайдиган жумлалар билан тугалланганлигини алоҳи-

¹ Петросян Ю. А. Османская империя... б. 28.

² Қаранг: Рамсиен С. Падение... б. 49; Петросян Ю. А. Османская империя... б. 27.

³ Қаранг: Умняков И. Из истории... б. 3.

да қайд этади: «Мен биламанки, бу сузлар сени ҳеч тўхтамасдан бизнинг мамлакатимизга томон отлаштиради. Агар сен (биз томонга) келмасанг, сенинг хотинларинг уч талоқ бўлсин. Агар сен менинг юртимга келсан-гу, мен сенга қарши қатъий уруш қилмай қочсам, у вақтда менинг хотинларим узил-кесил уч талоқ бўлсин.»¹

Айни замонда султон ўз кучларини Константинопол қамалидан олиб Темурбекка кучли зарба бериш ниятида Анатолига жамлай бошлайди².

Султон Боязид Бурса шаҳрида турган чоғда Темурбек жунатган элчи иккинчи бор уша талаб билан унинг қароргоҳига келади. Соҳибқирон билан бўлажак жангда ўзининг талаба қозонишига тўла пшонган Боязид элчини «Майли, Темур урушини бошлайберсин. Мен у билан сулҳ тузишдан жанг қилишни афзал қўраман»,— деган жавоб билан қайтариб юборади.³ Натнжада, Темурбек Султонга қарши юришга жазм қилади. Руи Гонсалес де Клавихо Темурбекининг Боязидга қарши қўшин тортиш сабабини мана бундай тушунтиради. Арзинжон ҳокими Таҳартанининг ерлари ўсмонийлар давлати мулклари билан чегарадош эди. Таҳартанга тааллуқли ерларга, айниқса Камоҳ қалъасига эга бўлиш ниятида булган Боязид ундан қалъани топширишни ва бож тўлашни талаб қилади. Таҳартан султонга бож тўлаши мумкинлигини, аммо қалъани асло бермаслигини баён қилади. Боязид Таҳартанга элчи йўллаб, қалъани пима бўлса-да, бериши лозимлигини, акс ҳолда бор мулкларидан ажраллишини билдиради. Таҳартан ушбу вақтларда Эронда ҳарбий ҳаракатлар олиб бораётган Темурбекка совға—саломлар билан мактуб жунатади. Мактубда у Соҳибқироннинг тобеси эканлигини билдиради ва ундан мадад сураб Боязиддан ҳимоя қилишни илтимос қилади. Темурбек Боязидга элчи юбориб, ундан Таҳартан ва унинг фуқароларига ҳеч қандай зарар етказмаслиги лозимлигини талаб қилади⁴.

«Равзат ус — шафо»да ўз манзилларига қайтишга ижозат берилган турк элчиси орқали султонга юборилган мактубнинг мазмуни қуйидагичадир:

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур...* II китоб, 258—259-бетлар.

² Қаранг: *Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур...* I китоб, 258—259-бетлар. *Петросян Ю. А. Османская империя...* б. 26; *Ренсимен С. Падение...* б. 49.

³ Қаранг: *Петросян Ю. А. Османская империя...* б. 26.

⁴ Қаранг: *Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник...* б. 66

Чун жиҳод ва гизо ойини ул мамлакатда қобимдурур ва бизнинг миждозимизга мувофиқ эрмасдурким, ул диёрга мансур лашкар убуридин осиб етгай. Ва биз мунча маддори тариқин маслук тутадурмизким, агар Таҳартаининг мутаалиқотин юбориб фарзандларининг бирин бизнинг қонимизга равона қилсанг, то ани ўз фарзандларимиздин киромиёроқ тутадурмиз ва икки ародин муҳолифат гурбори туруб Рум мамлакатин санга топширулгай. Ва ул диёрнинг одамлари шул васила билан форигбол ва осуддаҳвол бўлуд кифор иноди дафъига ва фузжжор фасоди раҳига машғур бўлгай. Ва ёвуқдурурким агар муҳим бу минвол била ўтса мунинг баракоти дунё ва охирада ҳамманинг рўзгорига восил ва мутавосил айлангай».

Рум ерларини мукаммал билувчи қулавуз — йулбошловчилар тайин қилинган, Соҳибқирон қўшинини куриқдан утказишни тавачиларга буюради. Яқинлашиб келаётган жангнинг турклар учун ҳаёт-мамонт жанги эканлигини, шу сабабли уларнинг бир томчи қонлари қолгунча саваш қилишлари табиий эканлигини жуда яхши пайқаган Темурбек Самарқандга чопар йўллаб, тахт вориси ҳамда валиаҳд Муҳаммад Султон мирзо ибн Жаҳонгир мирзони атоқли саркарда амир Ҳожи Сайфуддин ҳамроҳлигидаги мадад кучлар билан тезликда ҳузурига етиб келишга амр қилади. Ўзи эса Румга юзланади ва 1399 йили Боязид томонидан фатҳ қилинган, Арзинжон шаҳридан 38 км узоқликда, фронт дарёсининг ғарбий соҳилида жойлашган Камоҳ қалъаси олдида тушади. Камоҳ қалъаси гоят нишиқ, мустаҳкам ва баланд бўлиб, бир тарафидан унинг деворлари тагидан Фронт дарёси оқиб ўтса, иккинчи тарафдан буржу боруларини кенг бир водий ҳимоя қилар эди. Водийга киришнинг асло имкони йўқ эди, чунки у жой фронт дарёсига қўйиладиган ирмоқ йўли эди. Қолган икки тарафда эса қир ва тепаликлар мавжуд бўлиб, у ердан қалъага яқинлашиш мумкин эмас эди. Мирзо Муҳаммад Султон ва амир Ҳожи Сайфуддин бошчилигидаги Мовароуннаҳр қўшини етиб келгач, Темурбек Камоҳ қалъасини эгаллаш вазифасини валиаҳд набираси зиммасига юклайди.

Қалъа муҳосараси 1402 йилнинг май-июн ойларида бўлади. Темурбек қалъага унинг орқа томонида жойлашган эгри-бугри водий орқали яқинлашишга қарор қилади. Соҳибқирон буйруғига биноан қўшин аҳли тевааракатрофда бор бўлган дарахтларни кесиб, ёғоч, хода ва шох-шаббаларни водийга ташлайдилар, уни ер билан

баробар қилиб, водийнинг эни ва бўйини тўлғазадилар. Муҳосарада қолганлар Темурбек тадбири амалга ошса бошига қандай кулфатлар тушишини фаҳмлаб қалъадан ўт, ёнаётган нафт ҳамда махсус туз, кумир ва олтингурут аралашмасидан тайёрланган ёнувчи мураккаб модда — боруд ташлаб ёғоч ва шох-шаббаларни ёқиб юборади. Муваффақиятсизликдан эсанкирамаган Соҳибқирон қалъани забт этишнинг бошқа бир тадбир-чорасини куради. У лашкарга қалъа атрофидан бир халтадан тош йиғиб келишини ва сойни тошлар билан тўлдирishни буюради. Водий тошлардан тўлгач, аскарлар тўда-тўда, гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж бўлиб, унинг устидан юриб ўтиб қалъага яқинлашади. Қалъагирлик асбоб-олатлари ишга солиниб, ҳисор деворларига шоту ва нарвонлар қўйилиб, аскарлар ташланган каманд ва арқонларга осилиб юқорига кўтарила бошлайди. Фаросат билан қўрилган тадбирга ҳар қандай қаршилик курсатишнинг беҳуда эканлигига шак-шубҳаси қолмаган мудофаачиларнинг таслим булиш ва омонлик тилашдан узга иложлари қолмайди. Қалъага кирган Темурбек водийга келтирилган тошларни аввалги жойларига олиб бориб ташлашга амр қилади. Шундан сўнг Соҳибқирон қалъага аёнларидан Аш-Шамс номли кишини доруга қилиб, у ерни тарк этади¹.

Кўп фурсат ўтмай Темурбек Анқарани қамал қилишга киришади². Соҳибқироннинг бу ҳаракати аслида тактик тадбир бўлиб, тажрибали саркарданнинг асосий мақсади Боязидни ўзининг асосий кучларини шаҳар мудофаасига ташлашга мажбур этиб, сўнг унга қақшатқич зарба бериш эди. Темурбек ишлатган тактик хийла иш беради. Тўқат шаҳри яқинида асосий ҳарбий кучлари билан турган Боязид Соҳибқирон аскарларининг Анқарани муҳосара қилиб, унинг деворлари тагидан нақблар қазитганлигидан воқиф бўлади ва қамалдагиларга ёрдам беришга шўшилади.

Қаравуллар Соҳибқиронга Рум қайсари катта сонли лашкари билан тўрт фарсаҳ масофада тушганлиги хабарини етказгач, Темурбек қамални бекор қилади ва рақибини кутиб олиш тараддудини кўради. Қўшин қисмларини жанггоҳнинг жанг олиб боришга қулай ерларга

¹ Қаранг: *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур... II китоб, 259—263-бетлар.

² Қаранг: *Петросян Ю. А.* Османская империя... б. 26—27; *Рамсимен С.* Падение... с. 49.

жойлаштиради. Ҷрдунинг теграсида хандақлар қазилиб, мазбут ва маҳкамлик чоралари кўрилади. Натижада Боязид армияси ўзи учун ўта ноқулай шарт-шароитда урушга киришга мажбур бўлади. Султон черики айниқса, сув танқислиги туфайли вужудга келган ташналикдан қаттиқ азият чекади. Рум черики жойланган ердаги мавжуд ягона булоқ ҳам Темурбек аскарлари томонидан яроқсиз аҳволга келтирилади¹.

Клавихо шикала армиянинг жанголдиги ҳаракат (маневр)ларини қуйидагича тасвирлайди: Темурбекнинг Туркия сарҳадларига қадам қўшганидан хабар топган Боязид ўз йўлини ўзгартиради. Анқара қалъасида уғруқни қолдириб, қўшинини тезкорлик билан ўз рақиб томон бошлайди. Темурбек Боязиднинг айёрона ҳаракатларидан бохабар бўлгач, Арзинжон-Сивос йўлини тарк этади ва сулга бурилиб, баланд тоғлар орқали юра бошлайди. Темурбекнинг бошқа томонга бурилганлигини Боязид душман қочди ҳаёл қилиб, жон-жаҳди билан Соҳибқирон кетига тушади. Соҳибқирон тахминан саккиз кун давомида тоғларда тин олади. Шундан сўнг текис йўл орқали Анқара томон равона бўлади ва у ерда қолдирилган Боязид уғруқини қўлга киритади. Соҳибқироннинг Анқарада эканлигини билган султон у томонга иложи борича тез ҳаракат билан жўпайди. У Анқарага етиб келганда қўшинининг тинкаси қўриган, ҳолсизланган эди. Темурбек бу маневрларни рақибини алдаш мақсадида амалга оширган эди².

Темурбек ва Боязид ўртасидаги ҳал қилувчи туқнашув 1402 йилининг 25 июлида бўлиб ўтади. Манбаларда таъкидланишича, Туркия Султонининг қўшини тахминан 160 минг жангчидан иборат бўлган.

Темурбекнинг ушбу жангга қанча миқдордаги аскар билан қатнашганлиги туғрисида аниқ маълумот йўқ. Лекин баъзи тарихнависларнинг Анқара бўсағасидаги жангга икки томондан салкам ярим миллион киши қатнашганлиги ҳақидаги мулоҳазаларидан келиб чиқиб, мовароуннаҳрликларнинг сони ғаним кучларидан кам бўлмаганлигини илғаб олиш мумкин.

Саркаш Рум қайсари ҳарбий ҳаракатларнинг бошланишидаёқ тактик жиҳатдан купол хатолликларга йўл қўяди. Қўшиннинг жанг майдонида ноқулай ўрнашиши,

¹ Қаранг: *Мирзонд*. Равзат ус-сафо... 176 а.

² Қаранг: *Руй Гонсалес де Клавихо*. Дневник... б. 69.

жангчилар ва лашкарбошилар орасидаги ҳарбий интизомнинг бўшлиғи, булажак огир туқнашувдан олдин олиб борилган тайёргарликнинг жуда сустлиғи, султоннинг хасислиғи туфайли аскарлар оладиган маошнинг ҳар вақт ҳам ўз муддатида берилмаслиғи сингари салбий омиллар туркларнинг Соҳибқирон билан буладиган жангда муваффақиятсизликка учрашини маълум даражада олдиндан белгилаб қўйган эди.

Кун чиқиши билан жанг бошланади. Икки тарафдан табл ва ногоралар урилиб, карнай ва сурнайлар чалиниб, бутун маъракагоҳ аскарларнинг шовқин-сурон, дод-войнга тулиб кетади, еру кук титраб, теварак атроф алғов-далғов була бошлайди.

Соҳибқирон армияси ўзининг анъанавий жапговар тартиби — ясолда ҳаракат қилади¹. Сипоҳнинг қирқ қўшун — қисмдан ташкил этилган ҳумоюн маркази — қўлга Соҳибқирон бевосита қумондонлик қилади, жувангар лашкари Шоҳруҳ мирзо ва Ҳалил Султон мирзо иқболи билан зебу зийнат топади. Улуғ беклардан амир Сулаймоншоҳ, амир Едгор Андхудий, Рустам Тоғайбуга, Суюнжак баҳодир ва ўзга марду майдонлар амирзодалар мурозиматида бўлади. Жувангар ҳиравулига мирзо Султон Ҳусайн, Али Султон тавачи ҳамда Мусо тайинланади. Барангар аскарларига Амиршоҳ мирзо етакчилик қилади. Амир Шайх Нуруддин, амир Бурундук, Али Қавчин, амир Таҳартан, Мубашшир Ҳожп, Ҳожп Абдуллоҳ Аббос, Ҳожп Сайфуддиннинг угли Султон Савжар, Умар Тобон, амир Шайх Иброҳим Ширвонийлар амирзода қошида туриб, хизмат камарини белларига маҳкам боғлайдилар. Барангар ҳиравулига Абду Бакр мирзо, амир Жаҳоншоҳ, амир Қаро Усмон туркман, Таваккал барлос, Пир Али сулдуз сингари лашкарбошилар қўйилган эди.

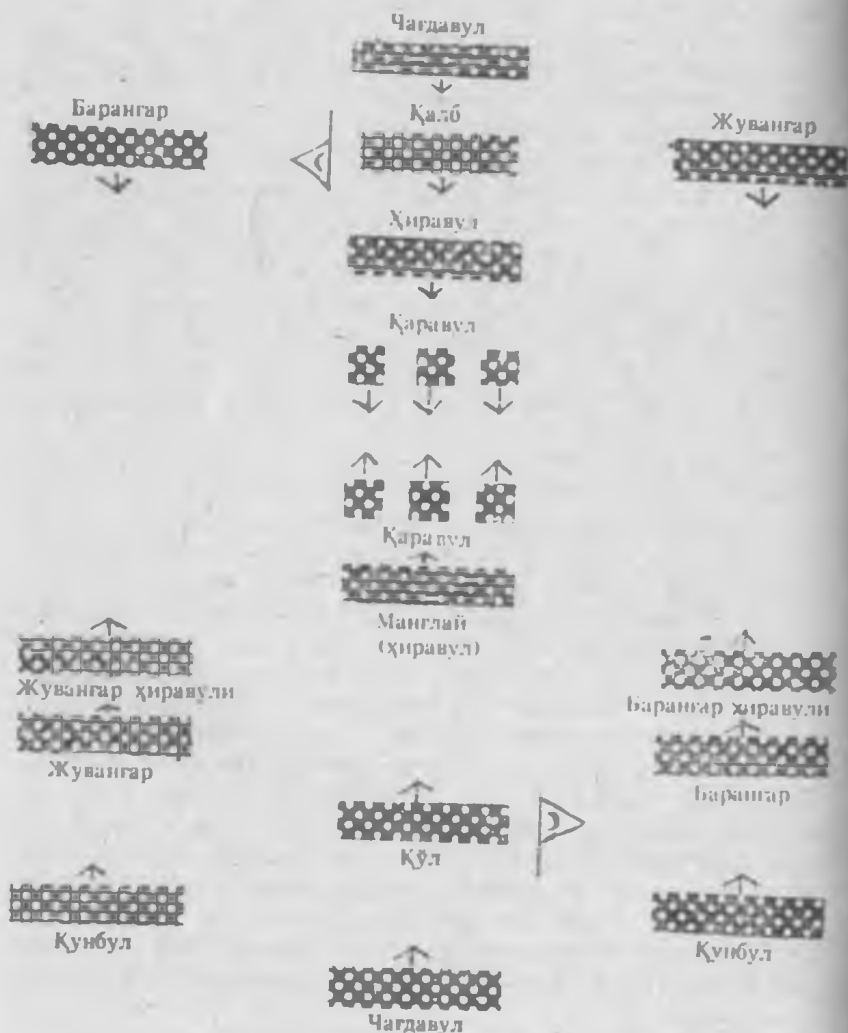
Марказ — қўлнинг ўнг тарафида Тоштемур ўғлон, Умаршайх мирзонинг фарзанди Аҳмар мирзо, Шоҳсувор, Жалол бавурчи, Тобтук, Юсуф мўғул, Ҳожп Бобо сувчи, Искандар, Ҳиндубуга ва Хожя Юсуф сингари аъён ва ашироф ҳамда саркардалар жойлашади. Қўлнинг чап томонидан Жалол Исом, Таваккал қарқара, Али Муҳаммад, Шоҳвали, Жонибек, Тапгрибермиш хожя, Муҳаммад Ҳалил, Шайх Ҳусайн каби баҳодирлар ўрни олади. Бу кучларга ўзга қисмларга мададкор бўлиш вазифаси юклатилган эди. Марказ — қўлда армиянинг асосий за-

¹ Қаранг: *Мирзонд. Раваат ус-сафо...* 176—179 б.

фарпайкар байроги қадалган эди. Қўшиннинг сафлари олдида Ҳипдистон юриши чоғида ўлжа қилинган ўттизта жанговар филлар саф тўртиб турар, уларнинг устида ўтирган нафтандозлар ва камонкашлар ҳар дақиқа гапимга амал ўқини ёғдиришга тайёр эдилар.

Қарши тарафда Боязид Илдирым Рум ҳамда Фаранг мамлакатларидан жамланган ҳадсиз черикига тартиб бе-

Боязид Илдирым қўшинининг ясоли

Темурбек қўшинининг ясоли

риб, уларга ўзининг энг пшончли кишиларини сардор қилди, Соҳибқиронга зарба бериш ниятида турар эди. Рум қўшинининг олд қисмида султоннинг қайниси қора либос кийган йигирма минг кишилиқ фарангликлардан иборат лашкари билан саф тизиб туради. Бу лашкар жангчилари бошидан оёғигача темир совутга чулганган бўлиб, кўздан ўзга аъзолари кўринмас эди. Улар устидаги жавшан бандларига кулф солинган, то кулф очилмагунча совут ва дубулгани ечиб бўлмас эди.

Лашкарнинг жувангарига княз Степан қумондонлигидаги серб дружиначилари қўйилган эди. Черик қалби марказидан Боязиднинг ўзи ўрин олади. Ўғиллари Мусо, Исо ва Мустафони чагдавулга жойлаштиради. Рум умаросининг бошқа кўзга кўринган вакиллари ўзга амир ва ношшолар билан ўзларига муқаррар бўлган ерларга ўрнашади.

Жанг муқаддимаси Мироншоҳ мирзо қул остидаги барангарнинг ганпм жувангарига берган кучли зарбаси билан бошланади. Серблардан ташкил этилган румликларининг бу қаноти матонат билан мовароуннаҳрликларга қаршилиқ кўрсатади.

Боязиднинг қисм қумондонларидан бири амир Жаҳоншоҳ ва амир Қора Усмон томонидан қилинган ҳамлага бардош беролмай, ўз одамлари билан маърака майдонидан юз ўгиради. Султон Ҳусайн мирзо байроғи остида тўнланган баҳодир суворийлар ҳам душманга қиргин келтиради. Темурбекдан жангга киришга рухсат олган Муҳаммад Султон мирзо сул қанотга мадад беришга отланади ва румийларнинг барангарига кўмак бериш учун ошиқаётган гуруҳ билан рубару келади. Икки тараф ўртасида уруш анғиз бўлади. Оқибат амирзода сипоҳи гўлиб келади.

Умаршайх мирзонинг ўғли Пир Муҳаммад мирзо, Искандар мирзо, Султон Аҳмад мирзо ва амир Шоҳмалик, мубориз аскарлар билан илгарп юриб, Рум черикидан кўп кишини қиличдан ўтказди. Шундан сўнг Соҳибқироннинг барча амирзодалар, умаролар, нуёнларнинг биргаликда жасорат ва мардоналик кўрсатиб, Боязидга ҳужум қилип тўғрисидаги ҳукми қиёмларга ёйилади. Қўшиннинг барангаридан Мироншоҳ мирзо, амир Жаҳоншоҳ, амир Шайх Иброҳим, Аббоснинг ўғли Ҳожи Абдуллоҳ, амир Ҳожи Сайфуддиннинг ўғли Султон Санжар, шунингдек, Шоҳруҳ мирзо, Ҳалил Султон мирзо, амир Сулаймоншоҳ, Рустам Тоғайбуга ва ўзга помдор

амиру беклар, уруш майдонининг шершикор қахрамонлари иттифоқ бўлиб румликларга ташланади.

Муҳаммад Султон мирзо ганим барангарп жойлашган ерни эгаллашга муваффақ бўлади. Боязид вазиятининг бу тарзда жиддийлашиганидан таҳликага тушиб, ўз барангарига кўмакка келади ва мирзони эгаллаган жойидан суриб, ўзи у ерга жойлашиб олади. Черикнинг шикаст тонган унг ва сул қанот жингчилари султон атрофида тўқлана бошлайди.

Кечаётган ҳолатни синчковлик билан кузатиб ва таҳлил этиб турган Соҳибқирон ҳамда падари бузрукворининг мулозими бўлиб турган Шохруҳ мирзо Боязид Илдирым томон равона бўлади. Мироншоҳ мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, барангар ва жувангарининг сардорлари ва улуглари ҳам ўша томон от сурадилар ва султон ҳамда унинг қисмларини ҳалқага оладилар. Моҳир мерганлар томонидан ёғдирилган ўқ ёмғири румликларга катта таълофат келтиради.

Шиддатли тўқнашув кескин ва узоқ давом этади. Ниҳоят, Темурбек қисмларининг қисувига бардоши қолмаган султон аскарлари чеклиа бошлайди. Боязид қўмондонлигидаги жангчилар сўнгги нафасгача қаршилиқ кўрсатишда давом этади. Яничарлар битта қолмай қириб ташлангандан сўнг Боязид ва унинг иккинчи ўғли Мусо Темурбек аскарлари, аниқроғи Соҳибқирон томонидан 1388 йили Чигатой улуси хонлигига кутарилган Султон Маҳмудхон ибн Суюргатмишхон тарафидан асир олинади¹.

Султоннинг туңғич фарзанди Сулаймон серблар панонида жанггоҳдан қочинишга муваффақ бўлади. Туркларнинг жанг майдонидан қочиб қўтилган гуруҳлари Анадолийхисор қалъасига кириб яширинади...

Фотиҳ Темурбек музаффар армияси билан бутун Ғарбий Анатўли буйлаб зафарли юришини давом эттиради. Жиддий қаршиликка дуч келмаган Соҳибқирон қўшини Конъа вилоятини талон-тарож қилади. Усмонийлар салтанатининг қадимий маркази Бурса ҳамда Даниоли ва Измир шаҳарлари ёкиб юборилади. Темурбекнинг Анатўлига қилган ҳарбий сафари чоғида эришган ажойиб ютуқларидан яна бири унга кучли истеҳкомга эга бўлган Измир қалъасининг таслим бўлишидир². Измирни мудо-

¹ Қаранг: Бартольд В. В. Улугбек и его время... б. 48.

² Қаранг: Петросян Ю. А. Османская империя... б. 27.

фаа қилаётган родос рицарлари Соҳибқироннинг қалъа-ни жанг-жадалсиз тошириш ҳақидаги талабини рад этади. Тинчлик йўли билан Измирга эга бўлиш режаси амалга ошмаган Темурбек уни раъдлардан тўпга тутишга амр қилади. Қалъа деворларига бақамти саркублар барпо этилиб, у ерга гилдиратиб чиқарилган манжаниқ ва арродалардан мудофаачиларга қарата тошлар отилади. Қалъа деворлари тагидан нақблар қазилиб, улар шох-шаббалар билан тўлдирилади ва ёқиб юборилади. Истеҳкомнинг турли жойларидан раҳналар очилади. Соҳибқирон Измирнинг бошқа шаҳарлар билан қилаётган алоқасига чек қўйиш мақсадида шаҳар бандаргоҳ (гаван)ини тош билан тўлдиришга қарор қилади. Икки ҳафталик муҳосарадан сўнг шаҳар қаттиқ ҳужум йўли билан Соҳибқирон томонидан фатҳ қилинади. Мудофаачиларнинг бир қисми очиқ денгиз орқали қочишга улгуради. Қочолмай қолганлар Темурбек аскарлари томонидан қатли омга гирифтор булади.

Темурбек вақтинчалик ўз бирлигидан, мавжудлигидан маҳрум бўлган усмонийлар сарҳадларини 1403 йили тарк этар экан, Ойдин, Гармиён, Қараман ва бошқа бир қатор бейликларга мустақиллик беради. Усмон авлодлари тасарруфидаги ерларни Соҳибқирон Боязид I Илдиримнинг тўрт ўғлига бўлиб беришни маъқул кўради. Натижада ака-укалар орасида тахт учун кураш бошланиб кетади ва у бир неча йилларга чўзилади¹.

Хулоса қилиб айтиш лозимки, Темурбек ҳукмронлиги даврида ҳарб иши ва ҳарбий санъат ўзининг олий поғонасига кўтарилди. Соҳибқирон барпо этган қудратли ва ўта интизомли армия жаҳоннинг ўша даврдаги энг илгори сифатида кейинчалик буюк саркардалар, тарихчи олимлар томонидан эътибор этилди, бир неча асрлар мобайнида ҳарб ишида андоза вазифасини ўтади.

Соҳибқироннинг ҳарбий таълимоти бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Темурбекнинг ҳарбий маҳорати, жаҳон ҳарб санъатидаги новаторлиги Республикампз сарҳадларини кўз қорачигидай сақлаш мақсадида барпо этилган Миллий армиямизнинг ҳар бир аъзоси учун дастуруламал бўлмоғи мақсадга мувофиқдир.

¹ Қаранг: *Петросян Ю. А. Османская империя...* б. 28. 259-бетлар.

ЯКУНЛАНИМАГАН ЮРИШ

Деярли ўттиз беш йиллик ҳарбий ҳаракатлар натижасида кўндан-кўн юрт ва мамлакатларни ўзи асос солган қудратли салтанат тасарруфи доирасига киритишга муваффақ бўлган Темурбек 1404 йилнинг сўнгги кунлари яқинлашиб келаётган дамларда дилига анча муқаддам тугиб қўйган, фикру зикрини чулғаб олган орзу, яъни турли-туман ажойиб-гаройиблардан ташкил топган, Мо-вароуннаҳр авзонга нисбатан гоятда сирли ва ажиб туйилган Хитой улкасига қадам ранжида қилиш режасини рўёбга чиқаришга қатъий қарор қилади.

Бу пайтга келиб Темур давлати ва Хитой мамлакати ўртасидаги дипломатик алоқалар маълум даражада йўлга қўйилган, савдо қарвонлари «Буюк ипак йўли» бўйлаб қатнаб турар эди.

Баланд тоғлар ортидаги поёнсиз ерларда жойлашган Хитойга бориб-келиб турган тожирлар, савдогарлар, элчилар Темурбекка бу юрт ҳақидаги керакли маълумотлар — қўшинлар сони, қурол турлари, жанг қилиш усуллари, шунингдек йўللар, кечувлар, довонлар, даралар ва ҳоказо ҳарбий аҳамиятга молик хабарларни етказиб турар эди.

Соҳибқирон сўнгги йилларда Хитойда содир бўлган сиёсий ўзгаришлар, яъни мўғулларнинг бу заминдан қувиб чиқарилиши ва маҳаллий Мин сулоласига асос солиниши Чинда яшаётган мусулмонлар аҳволининг кескин ёмонлашувига сабаб бўлганлигидан, айниқса, Мин сулоласи асосчисининг исломга душманлик назари билан қараётганлигидан яхши хабардор эди.

Низомуддин Шомийнинг таъкидлашича, Темурбек 1399 йил қиш мавсумини Қорабоғда ўтказаетган чоғда Хитой ҳоқонининг ўлиmidан маълум фурсат олдин арзимаган баҳона билан юз мингдан зиёд аҳли мусулмонни қатл этганлиги, ўз ҳукмронлиги остидаги эл-улусларда мавжуд бўлган исломни йўқ қилганлиги тўғрисидаги мудҳиш хабарни эшитади¹.

Соҳибқирон аҳли мўминларни улар бошига тушган зулму жафодан ҳалос қилишга, Мин давлатининг кучайиб кетишини олдини олишга қандай йўл билан эришиш мумкинлиги тўғрисида кўп бош қотиради. Ва ниҳоят,

¹ Қаранг: Бартольд В. В. Улугбек и его время. Сочинения. Т. II, ч. 2. М., 1964. с. 68.

бунинг учун урушдан бошқа илож йўқлигига иқрор бўлади.

Шарқ томонга бўлажак юришга бир неча йил давомида нухта тайёргарлик кўрган Соҳибқирон фармони олий эълон қилиб, тавачиларга тезда лашкарнинг сонини ҳисобга олиш, изофа-қўмакчи кучлар бераолувчи вилоят, шаҳар ва туманларни рўйхатга киритишга ҳукм қилади.

Ҳумоюн хабар элтувчи буйруқлар — тавачилар орқали салтанатнинг барча томон ва чеккаларига қанот қоқди. Вилоят, юрт, ўлка, музофотларнинг ҳокимлари, ятоқли саркардалару лашкарбошилар олий бош қўмондонининг муҳри билан зийнатланган ёрлиқларга бўйин эгиб, буйруқда аниқ кўрсатилган миқдордаги аскар, қурол-яроғ, аслаҳа-анжом, озиқ-овқат ем-хашак билан ваъдалашган жой — миод ерига белгиланган муддатда етиб кела бошлайди.

Темурбек боргоҳининг тупроғи Эрону Турон, Хуросону Озарбайжон, Мўғулистону Дашти Қипчоқ ва ўзга юрт улуғларининг бўса жойига айланади.

Ўрдугоҳга йиғилаётган черик аҳлини тавачилар тартибга солиб, уларнинг сонини дафтарларга киритадилар. Ўнлик, юзлик, минглик, туман бекларидан тортиб жангчиларнинг ҳар биригача улуфа — маош, инъом ва тортиқлар берилади.

Ушбу масъулиятли сафарга мутасадди бўлган ҳарб аҳли қурол-яроғ, аслаҳа-анжом, кийим-кечак ва ҳоказоларни тартибга келтириш, синону қиличларни ўткирлаш, қалқону зириҳларни таъмирлаш, айилу узангиларни шайлаш сингари ишлар билан машғул бўлиб турган чоғда Темурбек давлатнинг бошқа зарур ва кечиктириб бўлмас юмушлари билан банд бўлади. Сарой Мулкхоним мадрасасига келиб тушган Соҳибқирон суюкли набираси Пир Муҳаммад ибн Жаҳонгир мирзога тулпор от, зарбоф тўн, мурассаъ камар ва ҳокимлик нишони ҳисобланувчи жиға инъом қилиб, уни Жанубий Афғонистоннинг Зобулистон вилоятини бошқариш учун жўнатади¹.

Шу асосда Самарқандга Миср кишварининг ҳукмдори Малик Фаррухдан Темурбекнинг ашаддий ганимлари ҳисобланмиш Султон Аҳмад жалойир ва Қора Юсуф

¹ Хитой юриши билан боғлиқ воқеалар баёни аксар ҳолларда Мирхонднинг Оғаҳий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган «Равзат ус-сафо» асарида олинган. Қаранг: *Мирхонд*. Равзат ус-сафо... 213 а — 217 а.

туркмацларнинг ҳибсга олиниб, банди қилинганлиги ҳақидаги нома билан элчи келади. Соҳибқирон Миср элчисига марҳамат назари билан қараб, уни подшоҳона ва туҳфалар билан ҳурсанд қилади.

Шундан сўнг Малик Фаррухнинг ҳибсдаги Султон Аҳмад жалойирнинг қўл-оёғини кишанлаб, аудликда Самарқандга юбориш зарурлиги қайд этилган мактуб элчига топширилади ва унга юртига қайтиб кетишга ижозат берилади.

Айни шу кезларда пойтахтга фаранг ва Дашти Қипчоқдан ташриф буюрган элчиларга ҳам уа масканларига жунаб кетишга рухсат этилади.

Элчиларни кузатиш маросими билан боғлиқ ишлар ниҳоясига етгач, Соҳибқирон Тошкент, Сайрам, Акпара, Инги (Авлпё Ота), Муғилистон вилоятининг Хитой чегарасигача бўлган ҳукуматини амирзода жуванбахт Улугбек Қурагон ибн Шоҳруҳ мирзога, Андижон, Ахсикат, Хутан, Қошғар вилоятларининг ҳокимлигини эса амирзода Иброҳим Султон ибн Шоҳруҳ мирзога марҳамат ва мурувват қилганлигидан арқони давлат, беку бекот, амиру умаро, фозилу фузало, фақиру фуқарони хабардор қилади.

Эндигина уи бир баҳорни қаршилаган ёш мирзолар Темурбекка узларига курсатилган лутфу иноятлар учун чексиз миннатдорликлар билдириб, салтанат тахт поясига мулозимлик қилишга тайёр эканликларини изҳор этиш билан бирга боболаридан иштон этилган юртларга жунаб кетмасдан у кишининг музаффар лашкаргоҳида қолишга ижозат сўрайдилар.¹ Оз фурсатдан кейин Пир Муҳаммад Тоғайбуга, Шайх Баҳлул, Баён Темур Оқбуга, Муҳаммад Озод сингари номдор лашкарбонилар қўшинининг асосий кучларидан ташкил топган унг қўл — барангар қисмларини тўпланиш ўрни қилиб тайинланган Тошкентда жамлаш учун Сайрам, Шоҳруҳия ва узга вилоятларга ндадм равона буладилар.

Бибиҳоним мадрасасидан отланиб, Кўксаройга тушган Соҳибқирон узининг ноиби этиб белгиланган амир Бурундуққа сафарга отланаётган қўшинининг аниқ сонини олиш, сипоҳнинг қурол-яроғ, озиқ-овқат, уст-бош, ем-хашак билан қай даражада таъминланганлигини аниқлаш, эҳтиёткорлик ва хавфсизлик чораларини кўриш каби вазифаларни юклайди.

¹ Қаравг: *Бартольд В. В. Улугбек и его время...* с. 71.

Ўз хизмат бурчини сидқидиллик билан уташга киришган амир Бурундук Темурбекка Мовароуннаҳр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Мозандарон, Итил бўйи ерларидан йиғилган икки юз минг кишилик отлик ва пиёда қўшинининг Хитой сафарига шай турганлиги ҳақида ахборот беради...

Кези келганда қайд этиш лозимки, «Равзат ус-сафо» муаллифи Мирхонд темурий амирзода Султон Аҳмаддан Темурбек Кўрагон қўшинининг адади, яъни сони битилган девонхона дафтарининг унинг қўлида эканлиги ва бу дафтарда Хитойга сафарга отланиш учун мулжалланган икки юз етмиш икки минг олти юз ўн икки аскарга маош — улуфа берилганлиги ҳамда шу даврга келиб Соҳибқирон армиясининг умумий сони саккиз юз минг суворий ва пиёдалардан иборат эканлиги ҳақида маълумот берилишини қайта-қайта эшитганлигини ёзади.¹

Амир Бурундукдан керакли ахборотни олган Темурбек барангар — ўнг қанотга Ҳалил Султон ибн Мирношоҳ мирзо, Аҳмад ибн Умаршайх мирзоларни бош қилиб, уларга амир Худайод Ҳусайний, амир Шамсуддин ибн Аббос баҳодир ва ўзга қўшун ва туман бекларини мулозим қилиб Тошкент, Сайрам ва Шоҳрухияни ўз аскарний қисмлари учун қишлоқ қилипларини буюради.

Сўл қанот — жувапгар қўмондонлиги Султон Ҳусайн (Соҳибқирон қизининг ўғли) Мирзога топиширилиб, мазкур қўшинининг Ясси (ҳозирги Туркистон) ва Сабронга бориб, қишни уша ерларда ўтказишига фармон қилинади. Самарқанд ҳукуматини вақтинчалик бошқариб туришни амир Аргуншоҳга, молия ишлари билан машғул бўлишни Шайх Чехрага ҳукм қилган Темурбек 1404 йилнинг 27 ноябрида қўшинининг маркази — қўлга раҳбарлик қилиб, қуёшдек ёрқин байроқу ой қуринишли аламларни ҳилпиратиб, кўсу ноғораларни уриб, Хитой томонга қараб йўлга чиқади ва Қорабулоқ мавзеида ором олиш учун тўхтади. Ушбу мавзеда барпо этилган лашкаргоҳга теварак атрофдаги ерлардан аскарлар гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж бўлиб келиб қўшилади. Бир оз муддатдан сўнг Қорабулоқдан отланган қўшни анчагина масофа йўл босиб, Томлиг мавзеига етиб келгач, ҳавонинг авзон бирдан бузилиб, еру осмонни зулмат қоплайди. Йиғирини шамол эсиб, ҳавонинг ҳарорати кескин пасаяди. Аввал кучли ёмғир, сўнгра қалин қор ёғади.

¹ Қаранг: *Мирхонд. Равзат ус-сафо...* 214 а.

1405 йилнинг 18 феврал куни шом билан ҳуфтошнинг орасида Ҳазрат Соҳибқирон Темурбек Кўрагон бир неча бор калимаи тойибани такрор эътиб, азиз жонини Яратганнинг қўлига топширади¹.

Соҳибқироннинг шамсий йил ҳисоби билан 70 ёшда тўсатдан вафот этиши Хитойга қилинган ҳарбий юриш-ни давом эттириш ва уни ниҳоясига етишига имкон бермади.

¹ Қаранг: *Мирхонд*. Равзат ус-сафо... 217 б; *Фасиҳ Хавафш*... б. 126; Якубовский А. Ю. Тимур... б. 73 ва ҳ.

ХОТИМА ҶУРИДА

Атоқли саркарда, буюк давлат арбоби, истеъдодли ташкилотчи, ватанпарвар ва халқпарвар инсон Темурбек Қўрагоннинг Туркистон халқларини бирлаштириш, инъимойӣ, сиёсий, иқтисодий, ҳарбӣй нуқтаи назардан кучли империя тузишдек ута масъулиятли вазифани уддалаш борасида тинмай фаолият кўрсатганига салкам етти аср бўлди.

Бу йил, яъни, 1996 йили истиқлол нашидасини сураётган эркесвар халқимиз узининг улуг углони Соҳибқирон Темурбек ибн Тарағай таваллуд тонган куннинг 660 йиллигини тантанали нишонлайди.

Республика Вазирлар маҳкамасининг 1994 йил 23 декабрда қабул қилинган қарорида бу шонли сананинг Ватанимизда кенг миқёсда нишонланиши алоҳида таъкидланади. Шунга мувофиқ «Амир Темур ва унинг дунё тарихида тутган ўрни» мавзuida халқаро илмий анжуман ўтказиш, махсус халқаро сайёҳ йўллари очиш, Соҳибқирон номи билан бевосита боғлиқ бўлган обидалар ва қадамжоларни таъмир этиш ва сайилгоҳларга айлантириш, жаҳонгирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида асарлар нашр қилиш, бадиний, ҳужжатли фильмлар яратиш каби ишларни амалга ошириш зарурлиги қайд этилган.

Ушбу рисолада Темурбекка бутун жаҳон қуламида шуҳрат келтирган, номини Машриқдан Мағрибга қадар дoston қилган асосий сифати, яъни саркардалик истеъдоди ҳақида юритилган мулоҳазалар Соҳибқирон ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги кундан-кун, тарихий-илмий асарларда келтирилган ҳужжатли материалларга асосланган.

Муаллиф мазкур мўъжаз рисолада буюк ватандошимиз Темурбек Қўрагоннинг жаҳон ҳарб иши ва ҳарб санъатини ривожлантириш борасида олиб борган сатъ-ҳаракатлари ҳақида маълум даражада китобхонларга маълумот бераолса, беҳад мамнуи бўлур эди.

ЛУҒАТ

- Адовий — порох, дори
 Адув — ёв, ганим, душман
 Алам — байроқ, ялов
 Амирул-умаро — бош қўмондон
 Аррода — тош ыргитувчи мослама, манжаниқ
 Ахтачи — сарой отбоқари
 Бавурчи — сарой ошпази, бакавул
 Барангар — қўшинининг унғ қавоти
 Барангар ҳиралули — унғ қўл, унғ қавот авангарди
 Бекларбеги — бош қўмондон, амирул — умаро
 Боргоҳ — ҳукмдор чодиря; ҳукмдор қабулхонаси
 Бору — қалъа девори
 Будаг — қисмларнинг жойлашиш ўрни, позиция
 Бурж — қалъа деворининг чуққиси, минора; шаҳар деворининг бурилиш жойларига қурилган ва соқчилар турадиган қорувулхона
 Бурқа — яккама-якка олишув чоғида паҳлавонлар юзига тутиладиган симли ниқоб
 Булжар — ҳарбий қисмларнинг йиғилиш ўрни, қўшни тўпланиш учун белгиланган жой
 Бўзук — полк
 Гузар (гоҳ) — кечув, кечик
 Дафтардор — кирым-чиқим, ҳисоб-китоб ишлари билан шугулланувчи
 Доруга — шаҳар, қалъа, қўрган бошлиғи
 Дору — порох, дори
 Дорухона — тўпнинг порох солинадиган қисми
 Еги — ёв, душман, ганим

Жибба — совут

Жиббахона — аслаҳахона, қурол-яроғ омбори

Жидол — жанг, саваш, уруш

Жувангар — қўшиннинг чан қаноти, сўл қўл

Жувангар ҳиравули — чап қанот (қўл) авангарди, илгор қисми

Ички — сарой мулозими

Каманд — ҳалқа, сиртмоқ; арқон

Кежим — жанговар от ёпинчиги

Куран — аравалар ёрдамида доира шаклида қурилган лашкароҳ,
лагер

Кўрага — ногора

Кўс — довул, катта ногора

Манжавиқ — тош отиш қуроли, катапулта

Манглай — илгор қисм, авангард

Масоф — жанг, саваш

Машвараш — ҳарбий кенгаш

Маърака — жанг, уруш

Маъракагоҳ — жанггоҳ, жанг майдони

Мингбеги — минг жангчидан иборат қисм қумондони

Минглик — минг аскардан иборат ҳарбий қисм

Миод вақти — ваъда вақти, келишилган вақт

Мубориз — баҳодир, паҳлавон

Мужда — хабар

Мушпий — девонхона котиби

Мурчил — қисмларнинг жанговар сафар тартиби

Муқотала — жанг; уруш

Муҳосара — қуршов, қамал

Мўнду — уткир тигли (учли) санчиқ

Найзабар — найзадор

Нақб — ер ости йўли

Нақбкан, — ер ости йўли, яъни нақб қазувчи

Новакандоз — ўқ — ёйчи

Пешкаш — совға, тортиқ

Раъд — тўп, замбарак

Раъдандоз — тўпчи, раъд тўпи отувчи

Сангандоз — тош отувчи

- Саркўб — қалъа, қургон деворлари ёнида сунъий равишда ҳосил қилинган тунроқ уюм
- Саронарда — ҳукмдор чодир, ҳаймаси
- Сонсиз — Темурибекнинг шахсий гвардияси
- Сирчи — шиша ясовчи уста
- Суюргал — зодагонларга маълум шарт ва имтиёзлар асосида бериладиган ер-мулк
- Табарзин — ойболта
- Табл — довул, ноғора
- Тавачи — ҳукмдорнинг фармонини қисмларга етказувчи амалдор, адъютант
- Талон — тунги соқчи гуруҳ
- Тахшандоз — тахш (арбалет) отувчи
- Тиркаш — уқдон
- Туман — 10 минг кишилиқ ҳарбий қисм, дивизия
- Туманбеги — туман қўмондони, генерал
- Тунқал — қўшиннинг белгиланган (миод ери) жойга тўпланган туғрисидаги олий бош қўмондон буйруғи
- Тура — одам бўйига тенг қалқон
- Тўқинш — жанг, саваш
- Улуфа — аскарлар маоши
- Фавж — гуруҳ, отряд
- Фатила — пилик, ўт пилиги
- Хабаргир — айгоқчи, жосус, разведкачи
- Худ — баҳодирлар дубулгаси
- Чапанвул — қўшин сўл қанотининг бир бўлағи
- Чанар — ҳандақлар гирдиға ўрнатилган четан
- Чарга — ов, шикор
- Чагдавул — қўшиннинг арьергарди
- Чаҳоройна — совут, зирх
- Черик — қўшин, лашкар
- Шабихун — тунги хужум
- Шапанвул — қўшин ўнг қанотининг бир бўлағи
- Шибба — қалин ўқ ёмғир; қалин ўқ ёғдириш
- Юзбеги — юз кишидан иборат қисм сардори
- Юзлик — юз кишидан ташкил этилган ҳарбий бўлирма
- Язак — кундузги соқчи отлиқ гуруҳ

Ясавул — амалдорин кузатиб борувчи, соқчи, қўриқчи
Ясол — жанговар тартиб, саф
Ясоқ — жазо, ўлим жазоси
Ушбег — ўн кишидан иборат бўлим сардори
Ушлик — ўн кишидан иборат ҳарбий бўлим
Урон — парол
Урдугоҳ — лашкаргоҳ, лагер
Угруқ — қушин ортидан келувчи куч-қурон, обоз
Қажарчи — йўлбошловчи, йўл курсатувчи
Қамурға — ов қилинадиган жой, шикоргоҳ
Қаравул — асосий кучлардан анча илгари юрувчи разведкачи су-
 ворий гуруҳ, аванпост
Қишлоқ — қишлоқ учун мўлжалланган жой
Қозон — тўп, замбарак
Қорурандос — ичига ёиувчи модда — нафт солинган шиша ирг-
 тувчи
Қуягуни — таъқиб этувчи, қувувчи
Қуябул — қушин қанотларини ҳимоя қилувчи қисм
Қулавуз — йўлбошловчи, йўл курсатувчи
Қўл — қушин маркази
Қўшун — ҳарбий қисм
Ғул — қушин маркази
Ҳарб — уруш; жанг
Ҳирравул — илғор қисм, авангард

МУНДАРИЖА

Буюк саркарда	1
Истеъдоднинг сайқал топиши	2
Қарор қатъий, шикоятга урин йўқ	3
Туфон	4
Ҳивдистон фатҳи	5
Яшинининг сунниши	6
Иқувланмаган юриш	7
Хотима урнида	8
Лугат	9

Адабий-бадиий нашр

Ҳамидулла Дадабоев

АМР ТЕМУРНИНГ ҲАРБИИ МАҲОРАТИ

Муҳаррир: Еҳут Раҳимова

Мусаввир Юлай Габзалилов

Расмлар муҳаррири Ю. Габзалилов

Техник муҳаррир. Уляна Ким

Мусаҳҳиҳ Моҳира Аҳмаджон қизи

Босмахонага берилди 1.2.96. Босишга рухсат этилди 8.04.96. Ҳлчани
84X108 1/32. Рузнома қозоп. Адабий гариптура. Юқори босма.
Шартли босма табоғи 3,0. Нашр табоғи 5,14. Нухаси 10000. Буюрт-
ма 8045. Баҳоси шартнома асосида.

«Езувчи» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот Қўмитаси ижарадаги
Тошкент полиграф комбинатида босилди. Тошкент, Навоий
кўчаси, 30.